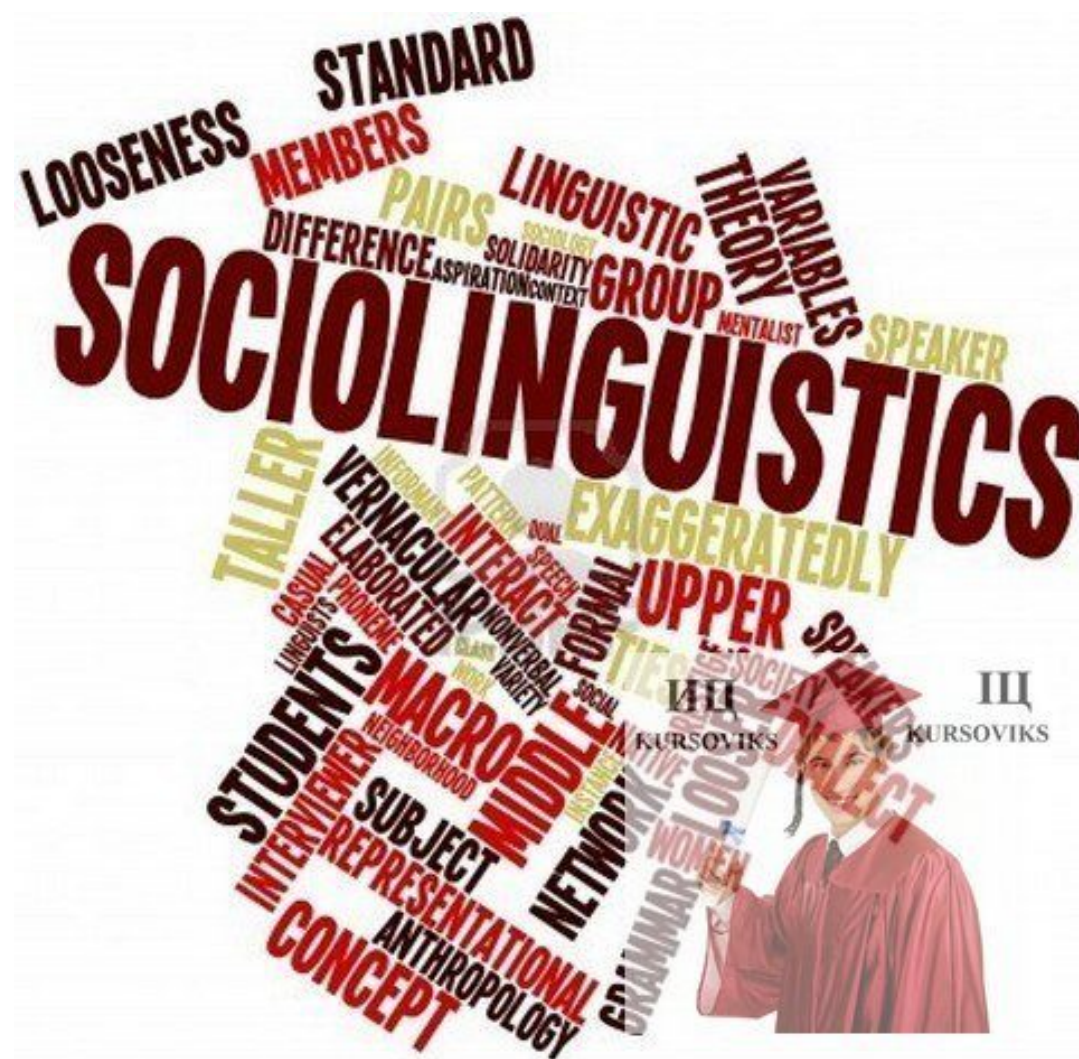

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Людмила Білоконенко

Соціолінгвістика

Практикум

УДК 81'27 (076.5)

Б 61 Білоконенко Л.А. Соціолінгвістика : практикум. Кривий Ріг : КДПУ, 2020. 106 с.

Рецензенти:

Форманова С. В., доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Мішеніна Т. М., доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Шинкар Т. С., кандидат філологічних наук, викладач кафедри української і зарубіжної літератури та методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Рекомендовано до друку Вченою радою

Криворізького державного педагогічного університету

(протокол No 10 від 12 березня 2020 року)

Метою вивчення курсу є формування у студентів уявлень про один із напрямків сучасного мовознавства, що знаходиться на стику декількох наук: власне лінгвістики, соціології, соціальної психології, етнографії та деяких інших; про його проблематику й мову, засоби, методи й категорії, а також про історію соціолінгвістики та її сучасні проблеми. У практикумі подано практичні завдання (відповідно до навчального плану та робочої програми), які сприяють розвитку у студентів культури сприйняття, здатності до правильної інтерпретації певних проявів комунікативної поведінки в національній культурі; навчають складати соціолінгвістичний портрет особистості (групи); знайомлять із комунікативною ситуацією в Україні. Дисципліна закладає основи практико-орієнтованої підготовки соціологів-бакалаврів, готує студентів до більш детального й поглибленого вивчення дисциплін, пов'язаних із соціокультурною специфікою мовної системи України. До кожного заняття додано словник базових термінів, де подано трактування основних понять, які повинні розуміти студенти; питання для самостійного опрацювання. Практична частина містить завдання, виконання яких допоможе студентам підготуватися до успішної професійної діяльності.

*Зображення із загальнодоступного інтернет-сайту:
<https://ua.kursoviks.com.ua/humanitarni/sotsiolingvistika>*

© Білоконенко Л. А., 2020

ЗМІСТ

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	3
ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1	14
ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2	22
ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 3	32
ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 4	39
ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5	45
ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 6	51
ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 7	57
ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 8	68
ЛІТЕРАТУРА ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	78
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ	80
ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ	82
ДОДАТОК 1	84
ДОДАТОК 2	91
ДОДАТОК 3	97
ДОДАТОК 4	103
ДОДАТОК 5	106

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Форма навчання	Курс	Семестр	Загальний обсяг (кредити / години)	Розподіл годин							Форма семестрового контролю
				Аудиторні заняття						Самостійна робота	
				Разом	Лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Індивідуальні заняття		
Денна	II	4	3 / 90	48	32		16			42	залік

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Навчальна дисципліна передбачена структурно-логічною схемою підготовки фахівців ступеня бакалавра за освітньою програмою «Соціологія масової комунікації, журналістики і реклами». Вивчення соціолінгвістики є важливим, оскільки вплив соціальних факторів на мову спричиняє суттєві зміни у функціонуванні її лексичних, словотворчих і граматичних засобів. Навчити студентів бачити нові тенденції в розвитку мови, правильно їх оцінювати і враховувати, аналізуючи мовні фактори в соціальному контексті – одне з важливих завдань курсу. Соціолінгвістика безпосередньо звернена до проблем спілкування – міжособистісного, спілкування мікро- та макросоціальних груп, різних мовних колективів, тому програма містить низку питань, пов'язаних із соціальною та мовленнєвою поведінкою осіб, а також із проблемами мовних контактів і взаємодії носіїв різних мов.

Навчальна дисципліна пов'язана з курсами: «Українська мова в професійній сфері», «Соціальна психологія», «Основи теорії комунікації», «Основи журналістики», «Сучасні комунікативні практики», «Медіа та суспільні комунікації», «Основи міжкультурної комунікації». Передумов для опанування навчальної дисципліни немає.

Мета: ознайомлення студентів з основними поняттями, проблемами й методами соціолінгвістики, механізмами впливу соціальних чинників на мову й роллю мови в житті суспільства.

Основні завдання:

- 1) схарактеризувати ключові поняття, категорії, поняттєвий апарат: «мовна політика», «мовна ситуація», «білінгвізм», «соціальна диференціація мови» і та ін.,
- 2) ознайомити з напрямками та методами соціолінгвістичних досліджень;
- 3) пояснити проблеми соціальної диференціації мови;
- 4) удосконалити вміння вільно послуговуватися виражальними засобами української мови у професійній діяльності;

5) навчити правильно діагностувати соціально-мовні поняття, розуміти проблеми, пов'язані з професійними компетенціями студентів у питаннях, що стосуються соціолінгвістичних аспектів мови та мовлення як певної системи.

Очікувані результати навчання: у результаті вивчення дисципліни студент повинен

знати: предмет, об'єкт соціолінгвістики; сучасні соціолінгвістичні течії й напрями; фактори, які впливають на соціальну диференціацію мови; соціальні фактори, які впливають на еволюцію мови; співвідношення літературної та нелітературної мови; сучасну мовну ситуацію в Україні; цілі й завдання мовної політики в Україні; основні методи соціолінгвістики; закони комунікативної компетенції;

вміти:

на основі демографічних, соціологічних та інших показників аналізувати мовну ситуацію в Україні; користуватися термінологією соціолінгвістики та суміжних наук; вирізняти мовні / мовленнєві засоби літературної мови та вміти ними послуговуватися; аналізувати заходи мовної політики; практично володіти мовленнєвою діяльністю комунікативної компетенції.

Мета та завдання забезпечують реалізацію низки компетентностей та сприяють досягненню програмних результатів, як-от:

інтегральна компетентність: здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у сфері соціології, що передбачають застосування основних соціологічних теорій і методів та характеризуються комплексністю та невизначеністю умов;

загальних компетентностей:

- знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності;
- здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів);
- здатність діяти соціально відповідально та свідомо;
- здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел;
- здатність застосовувати набуті знання в практичних ситуаціях;
- здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями;

спеціальних компетентностей:

– здатність вільно володіти українською мовою, адекватно використовувати мовні ресурси, демонструвати сформовану мовну й мовленнєву компетенції в процесі фахової і міжособистісної комунікації, володіти різними засобами мовної поведінки в різних комунікативних контекстах;

– здатність виконувати власне дослідження (проект), узагальнювати й оприлюднювати результати діяльності з розроблення актуальної проблеми (у фахових виданнях, виступах тощо); застосовувати елементи теоретичного й експериментального дослідження в професійній діяльності;

– здатність взаємодіяти зі спільнотами (на місцевому, регіональному, національному, європейському й глобальному рівнях) для розвитку професійних знань і

фахових компетентностей, використання перспективного практичного досвіду для реалізації професійних цілей.

– здатність розуміти вимоги до діяльності за спеціальністю, зумовлені необхідністю забезпечення сталого розвитку України, її зміцнення як демократичної, соціальної, правової держави;

програмних результатів:

– обізнаний із елементами теоретичного й експериментального (пробного) дослідження в професійній сфері та методами їхньої реалізації;

– має творчо-критичне мислення, творчо використовує різні теорії й досвід (український, закордонний) у процесі вирішення соціальних і професійних завдань;

– уміє працювати з теоретичними та науково-методичними джерелами (зокрема цифровими), знаходити, обробляти, систематизувати й застосовувати в освітній діяльності сучасну наукову інформацію, бібліографію, комп'ютерні технології;

– володіє комунікативною мовленнєвою компетентністю з української мови (лінгвістичний, соціокультурний, прагматичний компоненти відповідно до загальноєвропейських рекомендацій із мовної освіти), здатний вдосконалювати та підвищувати власний компетентнісний рівень;

– володіє основами професійної культури, має здатність створювати й редагувати тексти фахового змісту;

– здатний до рефлексії, має навички оцінювання непередбачуваних проблем у професійній діяльності й обдуманого вибору шляхів їх вирішення;

– керується у своїй діяльності принципами толерантності, творчого діалогу, співробітництва, взаємоповаги до всіх учасників освітнього процесу;

– ефективно спілкується в колективі, науково-навчальній, соціально-культурній та офіційно-ділових сферах; виступає перед аудиторією, бере участь у дискусіях, обстоює власну думку (позицію), дотримується культури поведінки й мовленнєвого спілкування;

– здатний аналізувати соціально й особистісно значущі світоглядні проблеми, приймати рішення на підставі сформованих ціннісних орієнтирів;

– здатний організовувати, аналізувати, критично оцінювати, нести відповідальність за результати власної професійної діяльності.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

БЛОК 1. СОЦІОЛІНГВІСТИКА: ПОНЯТТЯ І ПРОБЛЕМАТИКА

Тема 1.1. Соціолінгвістика як наука та навчальна дисципліна

Мета та завдання курсу. Об'єкт і предмет соціолінгвістики. Статус соціолінгвістики. Соціолінгвістики як міждисциплінарна наука. Течії та напрями соціолінгвістичних досліджень (синхронічна і діахронічна соціолінгвістика, макро- і мікросоціолінгвістика, теоретична й експериментальна соціолінгвістика, соціолінгвістика та соціологія мови, прикладна соціолінгвістика). Місце соціолінгвістики серед інших лінгвістичних дисциплін.

Тема 1.2. Історія закордонних соціолінгвістичних досліджень

Джерела соціолінгвістики: Празька школа функціональної лінгвістики (В. Матезіус, Б. Гавренек, Я. Мукаржовский, Р. Якобсон, М. Трубецькой); Французька соціологічна школа ХХ ст. (П. Бурдьє, А. Мейє, Ж. Вандрієс); Американська соціолінгвістична школа (Ф. Боас, Е. Сепір, Л. Блумфільд, Дж. Гамперц, В. Лабов); Японська школа «мовного існування» (М. Токієда).

Тема 1.3. Історія слов'янської соціолінгвістики

Соціолінгвістика в СРСР I пол. ХХ ст. (А. Селищев, Б. Ларін, О. Баранников, Л. Якубінський Є. Поливанов). «Нове вчення про мову» М. Марра, відхід від соціолінгвістичної проблематики. Відновлення соціолінгвістичних досліджень у 60–70-х рр. ХХ ст. Становлення та розвиток української соціолінгвістики.

Тема 1.4. Сфери використання мови. Комунікативна ситуація

Сфери використання мови. Комунікація, її моделі та види. Комунікативна ситуація. Мовна поведінка. Стратегій і тактики мовної поведінки. Мовленнєвий акт. Комунікативна компетенція. Соціальний статус і соціальна роль у комунікації.

Тема 1.5. Основні поняття соціолінгвістики: мовна спільнота, рідна мова, мовний код, мовна ситуація

Мовна спільнота: визначення поняття, поєднання лінгвістичних і соціальних ознак при визначенні поняття. Визначення поняття «рідна мова». Рідна мова й суміжні поняття. Поняття функціонально першої та функціонально другої мови. Мовний код. Субкод (підсистема).

Тема 1.6. Основні поняття соціолінгвістики: перемикання і змішування кодів, інтерференція

Перемикання кодів залежно від сфери та умов спілкування. Місце кодового перемикання в мовному ланцюгу. Важливість і значення здатності людини до кодового перемикання. Змішування кодів. Інтерференція: визначення, походження терміну. Передумови виникнення інтерференції. Фонологічна інтерференція. Орфоепічна інтерференція. Інтерференція у граматиці. Морфеміко-словотвірна та лексична інтерференція. Інтерференція як один із чинників мовних змін.

Тема 1.7. Основні поняття соціолінгвістики: мовна варіативність, мовна норма, літературна мова

Мовна варіативність. Мовна норма: визначення поняття, призначення й роль мовної норми. Основні особливості мовної норми. Комунікативна доцільність норми. Відмінність норми літературної мови від інших підсистем національної мови. Літературна мова (стандарт). Відмінність літературної мови від мови художніх творів. Два підходи до визначення поняття «літературна мова» – лінгвістичний і соціологічний. Ознаки літературної мови.

Тема 1.8. Проблема соціальної диференціації мови

Проблема соціальної диференціації мови в соціолінгвістиці. Діалект: походження терміну, його використання у спеціальній літературі та різних наукових традиціях. Територіальний, або місцевий, діалект як мовний різновид. Соціальний діалект (соціолект) як відгалуження загальнонародної мови. Арго. Жаргон. Функція жаргонної лексики в публіцистичному мовленні. Сленг. Різниця між сленгізмами та вульгаризмами. Молодіжний соціолект: причини виникнення, функціонування, носії, ознаки, лексико-фразеологічний склад, взаємодія з іншими підсистемами.

Тема 1.9. Диглосія, двомовність, багатомовність

Визначення та походження поняття «диглосія». Двомовність (білінгвізм) і багатомовність (полілінгвізм). Три види індивідуального білінгвізму (субординативний, координативний, змішаний). Переваги й недоліки білінгвізму. Політичний (лінгвополітичний) аспект білінгвізму в Україні. Відмінність між диглосією та двомовністю. Проблеми двомовності в Україні.

Тема 1.10. Мовна ситуація в Україні

Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 року. Чинники, що сформували сучасну мовну ситуацію в Україні. Недосконалість та проблеми мовної політики в Україні. Роль англійської мови в Україні та світі.

БЛОК 2. СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ МОВИ ТА МОВЛЕННЯ

Тема 2.1. Мовна соціалізація

Початок соціалізації, етапи процесу соціалізації. Наслідки ізоляції особи від суспільства. Етапи опанування мовленням. Соціально різне засвоєння мови. Рівень володіння мовою у представників різних соціальних груп (гіпотеза мовного дефіциту Б. Бернстайна). Егоцентричне й соціалізоване мовлення. Безперервність процесу мовної соціалізації індивіда.

Тема 2.2. Соціальний аспект спілкування

Мовне спілкування в соціально неоднорідному середовищі. Взаємне пристосування учасників комунікативної ситуації. Спілкування у звичному та незвичному соціальному середовищі. Вплив соціальних факторів на певні сфери та ситуації спілкування. Національна й соціальна своєрідність форм мовного етикету (етикетних шаблонів). Толерантність, її принципи, межі та реалізація засобами мови. Терпимість. Володіння індивідом сукупністю соціалізованих норм спілкування.

Тема 2.3. Соціокультурний контекст конфліктної комунікації

Соціальні аспекти конфліктної комунікації. Специфіка спілкування зі «своїм» і «чужим» контактером. Комунікативна невдача (провал). Конфліктна комунікація. Конфліктогени. Способи нейтралізації та запобігання конфліктній комунікації.

Тема 2.4. Методи соціолінгвістичних досліджень: анкетування, інтерв'ю, тест

Методи збору соціолінгвістичних даних. Анкетування як метод отримання соціолінгвістичної інформації. Типи соціолінгвістичних анкет. Сфера застосування

анкетування, базові питання, спрямовані на дослідження функціонування мови. Основні вимоги до складання соціолінгвістичної анкети.

Специфіка інтерв'ю в соціолінгвістиці. Методика опитування респондентів. Тести. «Фонетичний» текст М. Панова як приклад соціолінгвістичного тестування. Контент-аналіз. Обробка й подання результатів дослідження.

Тема 2.5. Дискурс-аналіз у соціологічному дослідженні

Дискурс-аналіз як провідний принцип комунікативного вивчення мови, що покликаний розвивати здатність видобувати і створювати смисли в комунікації. Методологія дискурс-аналізу. Визначальні принципи дискурсивного підходу.

Засадничі підходи до дискурсивного аналізу в лінгвістиці. Дискурсивний аналіз текстів різних мовленнєвих актів та жанрів мови. Дискурсивні маркери.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви тем	Кількість годин										
	денна форма навчання						заочна форма навчання				
	усь го	у тому числі					усь ого	у тому числі			
		л	пр	лб	ін	с.р		л	пр	лб	с.р 12
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Блок 1. Соціолінгвістика: поняття і проблематика											
Тема 1.1. Соціолінгвістика як наука та навчальна дисципліна.	7	2	2			3					
Тема 1.2. Історія закордонних соціолінгвістичних досліджень.	5	2				3					
Тема 1.3. Історія слов'янської соціолінгвістики.	5	2				3					
Тема 1.4. Сфери використання мови. Комунікативна ситуація.	7	2	2			3					
Тема 1.5. Основні поняття соціолінгвістики: мовна спільнота, рідна мова, мовний код, мовна ситуація.	7	2	2			3					
Тема 1.6. Основні поняття соціолінгвістики: перемикання і змішування кодів, інтерференція.	5	2				3					
Тема 1.7. Основні поняття соціолінгвістики: мовна варіативність, мовна норма, літературна мова.	7	2	2			3					
Тема 1.8. Проблема соціальної диференціації мови.	7	2	2			3					
Тема 1.9. Диглосія, двомовність, багатомовність.	5	2				3					

Тема 1.10. Мовна ситуація в Україні.	5	2				3				
Разом (блок 1)	60	20	10			30				
Блок 2. Соціальний аспект мови та мовлення										
Тема 2.1. Мовна соціалізація.	4	2				2				
Тема 2.2. Соціальний аспект спілкування.	6	2	2			2				
Тема 2.3. Соціокультурний контекст конфліктної комунікації.	10	4	2			4				
Тема 2.4. Методи соціолінгвістичних досліджень: анкетування, інтерв'ю, тест.	6	2	2			2				
Тема 2.5. Дискурс-аналіз у соціологічному дослідженні.	4	2				2				
Разом (блок 2)	30	12	6			12				
Разом	90	32	16			42				

ТЕМИ ЛЕКЦІЙ

Денна форма навчання

№ з/п	Тема	Обсяг годин
1.	Соціолінгвістика як наука та навчальна дисципліна.	2
2.	Історія закордонних соціолінгвістичних досліджень.	2
3.	Історія слов'янської соціолінгвістики.	2
4.	Сфери використання мови. Комунікативна ситуація.	2
5.	Основні поняття соціолінгвістики: мовна спільнота, рідна мова, мовний код, мовна ситуація.	2
6.	Основні поняття соціолінгвістики: перемикання і змішування кодів, інтерференція.	2
7.	Основні поняття соціолінгвістики: мовна варіативність, мовна норма, літературна мова.	2
8.	Проблема соціальної диференціації мови.	2
9.	Диглосія, двомовність, багатомовність.	2
10.	Мовна ситуація в Україні.	2
11.	Мовна соціалізація.	2
12.	Соціальний аспект спілкування.	2
13.	Соціокультурний контекст конфліктної комунікації.	4
14.	Методи соціолінгвістичних досліджень: анкетування, інтерв'ю, тест.	2
15.	Дискурс-аналіз у соціологічному дослідженні.	2

ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Денна форма навчання

№ з/п	Тема	Обсяг годин
1.	Соціолінгвістика як наука та навчальна дисципліна.	2
2.	Сфери використання мови. Комунікативна ситуація.	2
3.	Основні поняття соціолінгвістики: мовна спільнота, рідна мова, мовний код, мовна ситуація.	2
4.	Основні поняття соціолінгвістики: мовна варіативність, мовна норма, літературна мова.	2
5.	Проблема соціальної диференціації мови.	2
6.	Соціальний аспект спілкування.	2
7.	Соціокультурний контекст конфліктної комунікації.	2
8.	Методи соціолінгвістичних досліджень.	2

ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

№ з/п	Тема	Обсяг годин
1.	Основні відмінності між психолінгвістикою та соціолінгвістикою, Взаємодія етнолінгвістики й соціолінгвістики.	3
2.	Історія закордонних соціолінгвістичних досліджень.	3
3.	Історія слов'янської соціолінгвістики.	3
4.	Комунікативна ситуація як засіб формування культури мовлення людини.	3
5.	Комунікативна компетенція носія мови.	3
6.	Зміна мовної ситуації в Україні у 90-ті рр. ХХ ст.	3
7.	Соціолінгвістичний аспект явища мовної варіативності. Стилiстичне варіювання.	3
8.	Соціальні діалектизми: історія розвитку та дослідження.	3
9.	Інтерференція та суржик як результат взаємодії української та інших національних мов, які поширені в Україні.	3
10.	Мовне планування (сучасні заходи державної мовної політики).	3
11.	Теорія мовної еволюції У. Лабова.	2
12.	Мова чоловіків і жінок як одиниця соціолінгвістичного дослідження.	4
13.	Спілкування та бар'єри в соціально неоднорідному середовищі.	2
14.	Області соціолінгвістичних досліджень, де застосовують документальні джерела різних видів.	2
15.	Соціолінгвістичний підхід до вивчення дискурсу.	2

МЕТОДИ ТА ФОРМИ НАВЧАННЯ

Навчальна дисципліна передбачає використання методів: *словесні* (бесіда, розповідь, пояснення, навчальна лекція); *наочні* (демонстрація, ілюстрація); *практичні* (практична робота); *індукція / дедуція*; *пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, частково-пошукові, дослідницькі*.

Види робіт для осмислення теоретичних понять і практичного засвоєння курсу: анотування наукової літератури; опрацювання й коментування наукових джерел; виступи з коментуванням основних положень курсу; проведення науково-навчальних дискусій; обговорення питань із наукових джерел, винесених на самостійне опрацювання; підготовка індивідуальних завдань.

МЕТОДИ ТА ФОРМИ КОНТРОЛЮ

Для ефективної перевірки рівня засвоєння здобувачами вищої освіти знань, умінь та навичок з навчальної дисципліни використовуватимуться різні методи і форми оцінювання, як-от: усне опитування, письмова, практична, тестова перевірки; *діагностичний (попередній) контроль*, спрямований на визначення рівня освітньої компетентності з певної проблематики); *поточний контроль* (передбачає перевірку якості засвоєння знань у процесі вивчення конкретних тем); *повторний контроль* (спрямований на створення умов для формування умінь і навичок); *тематичний контроль* (пов'язаний із перевіркою рівня знань, умінь та навичок в обсязі розділу чи теми); *періодичний контроль* (передбачає встановлення обсягу знань із тих або тих проблем); *підсумковий контроль* (спрямований на з'ясування рівня засвоєння навчального матеріалу в кінці семестру або після завершення вивчення дисципліни; форма залік).

ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Політика відвідування. Опрацювання лекційних і практичних занять (в усній, письмовій чи онлайн-формі) є обов'язковим, сприяє накопиченню балів.

Політика виконання завдань. Здобувач зобов'язаний виконати обсяг робіт, передбачений навчальним планом та робочою програмою. Досягненню відповідної мети сприяють лекційні, практичні заняття, самостійна робота, проведені (виконані) як очно, так і дистанційно, зокрема й у ZOOM, MOODLE. Вивчення дисципліни завершує тестове завдання, виконання якого обмежене в часі, що дає змогу продемонструвати набуті знання, уміння і навички.

Політика академічної доброчесності. Оцінювання всіх видів робіт і завдань (практичних завдань із питань курсу, аналізу наукової й навчально-методичної літератури, самостійна й індивідуальна робота за темами, виконання тестових завдань і т. ін.) здійснюється з позицій дотримання академічної доброчесності, ґрунтоване на чинних нормативних документах.

Розподіл балів

Поточна робота																		Сума	
Блок 1										Блок 2									
Тема 1.1.	Тема 1.2.	Тема 1.3.	Тема 1.4.	Тема 1.5.	Тема 1.6.	Тема 1.7.	Тема 1.8.	Тема 1.9.	Тема 1.10.	Теми самостійного опрацювання	Тема 2.1.	Тема 2.2.	Тема 2.3.	Тема 2.4.	Тема 2.5.	Теми самостійного опрацювання	Індивідуальна завдання		Підсумковий тест
6	2	2	6	6	2	6	6	2	2	5	2	6	8	6	2	3	14	14	100

ІНСТРУМЕНТИ, ОБЛАДНАННЯ, ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Мультимедійні й проєкційні технічні засоби навчання; комп'ютерні системи та мережі; дистанційне навчання з використанням комунікаційного програмного забезпечення Zoom, системи управління електронними навчальними курсами (СУЕНК) на платформі MOODLE; використання віддалених електронних інформаційних ресурсів.

Технічне обладнання: ноутбук, персональний комп'ютер, мобільний пристрій (телефон, планшет) із підключенням до інтернету для комунікації та опитувань, виконання домашніх завдань, виконання завдань самостійної роботи, виконання індивідуального завдання, проходження тестування.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

Основна література

1. Масенко Л. Т. Нариси із соціолінгвістики. Київ : Вид. дім "КМА", 2010. 243 с.
2. Мацюк Г. П. До витоків соціолінгвістики: Соціологічний напрям у мовознавстві. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 432 с.
3. Мацюк Г. Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики : [навч. посіб.]. Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2009. 212 с.
4. Олексюк О. М., Василькова Н. І. Соціолінгвістика та основи мовної політики : навчальний посібник. Миколаїв : Ілліон, 2014. 264 с.
5. Олікова М. О., Семенюк А. А., Тарнавська, О. М. Словник соціолінгвістичних та етнолінгвістичних термінів. Луцьк : Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 364 с.
6. Соціолінгвістичні студії / за заг. ред. Л. О. Ставицької. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 288 с.
7. Шумарова Н. П. Соціолінгвістика : навчальний посібник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2015. 157 с.

Допоміжна література

1. Білоконенко Л. А. Українськомовний міжособистісний конфлікт : стилістика, моделі комунікації, запобігання : монографія. 2-е вид. Кривий Ріг, 2019. 186 с.
2. Врублевська Г. Суржик як елемент міської субкультури. *Урок української*. 2002. № 11–12. С. 12–14.
3. Демченко В. М., Голобородько К. Ю. Нариси з історії білінгвізму в Україні : навч. посіб. Ч. 1. Херсон, 1997.
4. Євграфова А. О. Лінгвокраїнознавство як об'єкт соціолінгвістики. *Філологічні науки* : зб. наук. пр. Суми, 1999. С. 46–53.
5. Масенко Л. Т. Мова і політика. Київ : Інститут відкритої політики, 2000. 64 с.
6. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. Київ, 2004. 108 с.
7. Мовна політика та мовна ситуація в Україні : Аналіз і рекомендації / [за ред. Юліане Бестерс-Дільгер]. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. 363 с.
8. Ніколенко А. Г. Соціальні аспекти мовлення. Вінниця : «Нова книга», 2005. 256 с.
9. Пінчук О. Ф., Червяк П. І. Нариси з етно- та соціолінгвістики. Київ, 2005. 152 с.
10. Погрібний А. Світовий мовний досвід та українські реалії. Київ : «Медобори», 2003. 72 с.
11. Прадід Ю. Д. Мовне питання в українських конституціях 20-го століття. *Мовознавство*. 2002. № 1. С.17–32.
12. Соколова С. О., Залізняк Г.М. Особливості сучасної мовної ситуації України у дзеркалі соціології та соціолінгвістики. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 3–19.
13. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. Київ : Критика, 2005. 464 с.
14. Ставицька Л.О. Гендер: Мова. Свідомість. Комунікація. Київ, 2015. 464 с.
15. Ставицька Леся. Українсько-російська двомовність: соціопсихологічні та лексикографічні аспекти. *Дивослово*. 2001. № 11. С. 13–16.
16. Тараненко О. О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній українській мові (на загальнослов'янському тлі). *Мовознавство*. 2003. №2–3. С. 3–19.
17. Шарманова Н. М. Етнолінгвістика : навч. посіб. Кривий Ріг, 2015. 192 с.
18. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. Київ : ВПОЛ, 2000. 288 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1

Тема: Соціолінгвістика як наука та навчальна дисципліна

План

1. Мета, завдання курсу, предмет соціолінгвістики.
2. Статус соціолінгвістики як наукової дисципліни.
3. Течії та напрямки соціолінгвістичних досліджень.
4. Місце соціолінгвістики серед інших лінгвістичних дисциплін.

СЛОВНИК БАЗОВИХ ТЕРМІНІВ

Соціолінгвістика (соціальна лінгвістика) – наукова дисципліна, яка розвивається на стику мовознавства, соціології, соціальної психології та етнографії. Вона охоплює питання, пов'язані з соціальною природою мови, її суспільними функціями, механізмом впливу соціальних чинників на мову та тією роллю, яку мова відіграє в житті суспільства та окремої людини (*К. Жоль*).

Соціолінгвістика (соціологічна лінгвістика)

1. Розділ мовознавства, що вивчає причинні зв'язки між мовою та фактами суспільного життя.
2. Розділ мовознавства, що вивчає соціальну диференціацію мов і т. ін. (*О. Ахманова*)

Соціолінгвістика – галузь мовознавства, що вивчає широкий комплекс проблем, пов'язаних із соціальною природою мови, її громадськими функціями, механізмом впливу об'єктивних (різних елементів соціальних установок, цінностей і т. ін.) соціальних чинників на мову та тією роллю, яку мову відіграє в житті суспільства. Окремі дисципліни соціолінгвістики: макросоціолінгвістика, мікросоціолінгвістика, теоретична (загальна) соціолінгвістика, прикладна соціолінгвістика, експериментальна соціолінгвістика, проспективна соціолінгвістика, діахронічна соціолінгвістика, синхронна соціолінгвістика, соціосемантика, соціостилістика, соціофонетика тощо (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Об'єкт соціолінгвістики – мова в її функціонуванні. Оскільки мова функціонує в суспільстві, де є певна соціальна структура, остільки можна говорити про соціолінгвістику як про науку, що досліджує мову в соціальному контексті (*У. Лабов*).

Синхронна (синхронічна) соціолінгвістика – напрямок соціолінгвістики, що вивчає відносини і процеси, які стосуються зв'язків мови й суспільства в той чи той момент їх розвитку. Відносини характеризують статику цих зв'язків, а

процеси – їх динаміку. У сферу інтересів синхронної соціолінгвістики входять як макросоціолінгвістичні проблеми, напр., опис мовних ситуацій, так і проблеми, вивчення мовної соціалізації, опанування основами «ситуативної граматики» і т. ін. (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Діахронічна (ретроспективна) соціолінгвістика – розділ соціолінгвістики, що досліджує кореляцію власне мовних та екстралінгвістичних параметрів у динаміці. Діахронічна соціолінгвістика встановлює зв'язки між фактами історії мови та фактами історії суспільства, у якому функціонує мова, тобто відносини між динамікою мовного розвитку та соціальними, історичними, культурними змінами, що характеризують еволюцію суспільства і його інститутів. Діахронічна соціолінгвістика виявляє загальну базу мови й суспільства, взаємозв'язки, що регулюють ці структури в часі.

Особливістю методів діахронічної соціолінгвістики є неможливість безпосередніх спостережень над усним мовленням, звернення до письмових текстів, що відбивають зміни в мовній сфері, а також до відомостей з історії суспільства, до різноманітних екстралінгвістичних факторів, які згодом впливатимуть на розвиток мови загалом або на її окремі функціональні сфери (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Макросоціолінгвістика вивчає процеси та відносини, які в мові зумовлені соціальними факторами. Ці процеси та відносини можуть характеризувати суспільство в цілому або значну сукупність людей: етнос, етнічна група тощо. Деякі науковці називають макро- та мікропідхід до соціального вивчення мовних явищ не напрямками, а рівнями соціоаналізу. Однак із часом ці рівні аналізу стали самостійними, утворивши два різних напрямки соціолінгвістичних досліджень.

Макросоціолінгвістика вивчає: проблеми нормалізації та кодифікації мови; мовну політику й мовне планування, які є важливими для всієї мовної спільноти або значної його частини; мовні ситуації. Аналізу піддаються компоненти, складові цієї соціально-комунікативної системи (коди, субкоди), їх розподіл за сферами спілкування, комунікативна вага кожного з компонентів у різних сферах соціальної діяльності, потенційні й реальні зміни у співвідношенні компонентів соціально-комунікативної системи. Макросоціолінгвістика охоплює також такі питання, як співвідношення осіб, які розмовляють різними мовами, що функціонують у спільноті, розмежування функцій цих мов, мовна інтерференція та її типи. В останні роки містить ще одну область – взаємодію мов, яка є особливо актуальною в сучасному світі (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Мікросоціолінгвістика – це область соціолінгвістики, що вивчає функціонування мови в малих соціумах у неформальному внутрішньогруповому

спілкуванні. Мікросоціолінгвістика має в центрі уваги дослідників людину та її безпосереднє оточення, використовуючи деякі ключові поняття соціальної психології: напр., соціальна роль, мала група (формальна / неформальна), референтна (еталонна) група, первинна / вторинна група, лідер та аутсайдер, конформна / некомфортна поведінка тощо. Мікросоціолінгвістика досліджує мовне спілкування в діадах і тріадах, таких як спілкування лікаря і пацієнта, чоловіка і дружини, вчителя та учня; судді, підсудного й адвоката тощо, з метою розкрити механізми мовної поведінки комунікантів різних статусів і ролей (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Прикладна соціолінгвістика – розділ соціолінгвістики, який вивчає практичне використання результатів соціолінгвістичних емпіричних і теоретичних досліджень при розв'язанні різних соціальних проблем функціонування, розвитку і взаємодії мов в окремих країнах і регіонах (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Питання для самостійного опрацювання

1. Основні відмінності між психолінгвістикою та соціолінгвістикою.
2. Взаємодія етнолінгвістики й соціолінгвістики.

Для довідки:

Психолінгвістика (грец. *Psyciie* і франц. *linguistique*) – наука, яка вивчає процеси утворення, сприйняття та формування мовлення в їх взаємодії із системою мови, а також розробляє моделі мовленнєвої діяльності та психофізіологічної мовленнєвої організації людини, перевіряє їх у процесі психологічних експериментів. Завдання психолінгвістики: розроблення загальних теоретичних моделей породження і сприйняття мовлення; вивчення імовірнісної структури мовленнєвих процесів; дослідження вербальних асоціацій; визначення факторів розпізнавання мовлення; дослідження та опис дитячого мовлення; вивчення проблем психолінгвістики тексту; розроблення загальнотеоретичних проблем етнопсихолінгвістики та проблем мовленнєвого впливу; дослідження феномена мовної особистості (*С. Куранова*).

Етнолінгвістика (грец. *Εθνο*, лат. *lingua*) – галузь мовознавства, яка вивчає зв'язки між мовою та різними сторонами матеріальної і духовної культури етносу – міфологією, релігією, звичаями, мистецтвом, етнопсихологією тощо. Напрямок лінгвістики, який орієнтує дослідника на розгляд зв'язку мови й духовної культури, мови і народного менталітету, мови і народної творчості, їх взаємозалежності. Завдання етнолінгвістики: виявлення структури культурного явища та його просторово-часових варіантів; з'ясування його історії та генези,

реконструкція прастану явища культури; визначення змісту культурного явища та його елементів, які формують культурний текст; опис системи різнопланових одиниць культурного тексту; установлення багатогранних парадигматичних відношень між різноплановими одиницями культурного тексту; розкриття експресивно-композиційних засобів вираження синтагматичного характеру; з'ясування різноманітних номінативно-семантичних процесів і явищ у розвитку вербальних і невербальних засобів вираження; виявлення мотивів номінації (Н. Шарманова).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Висловіть власні міркування щодо тлумачення термінів соціолінгвістики (Селіванова О. *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія (1290 термінів і понять)*). Поясніть, на які аспекти (мовні, соціальні, етнічні, психологічні, історичні тощо) звертає увагу укладач словника при потрактуванні цих термінів.

Соціолінгвістика – маргінальна галузь мовознавства, що вивчає вплив суспільних явищ і процесів на виникнення, розвиток, соціальну й функціональну диференціацію й функціонування мов, а також зворотний зв'язок мови й соціуму.

Соціолінгвістика виникла на теренах мовознавства, соціології, соціальної психології й етнографії у II пол. XX ст. Термін уведений у 1952 р. американським дослідником Х. Каррі, хоч напрям дослідження взаємовпливу мови й суспільства вже існував протягом тривалого часу, а назви соціологічна лінгвістика й соціологія мови були відомі ще у 20–40-і р.р. XX ст. Соціологічний напрям створюється в ряді країн світу: у Франції (французька школа під керівництвом А. Мейє), Швейцарії (Женевська школа), Великобританії (Лондонська школа під керівництвом Дж. Фьорса), США (У. Уїтні, Е. Сепір, Б. Уорф), СРСР (Л. Щерба, Л. Якубинський, Є. Поливанов, Б. Ларин, М. Марр). Соціологічні концепції були висунуті і представниками Норвегії (А. Зоммерфельт), Японії (школа М. Токієда), Чехії (Празька школа), Німеччини (Лейпцизька школа) тощо.

Дослідники виокремлюють у соціолінгвістиці три течії: перша орієнтована на соціологію (досліджує норми мовного вживання, мету вибору варіантів мови, диглосію, теорію кодів залежно від різних соціальних детермінант), друга спрямована на лінгвістику й вивчає неоднорідність мовної системи з огляду на соціальні параметри, а також зв'язок мовних змін із соціальними умовами; третя має етнографічне й методологічне спрямування.

Проблематика соціолінгвістики дуже широка, що зумовлює виділення окремих дисциплін на її ґрунті, зокрема, інтерлінгвістики, соціофонетики,

соціальної діалектології, екологічної лінгвістики, гендерної лінгвістики тощо. Головними векторами досліджень соціолінгвістики залишаються проблеми мовної ситуації, мовного колективу, суспільних функцій мови, форм її існування в соціумі, соціальної диференціації мов залежно від різноманітності соціальних шарів (стратифікаційна) і соціальних ситуацій (ситуативна), двомовності, полілінгвізму, мовної політики, норми і т. ін.

Згідно зі спрямуванням соціолінгвістичних досліджень виокремлюються синхронна соціолінгвістика, об'єктом якої є форми існування мови та співіснування мов у суспільстві в певний історичний період його розвитку, та діахронічна соціолінгвістика, що вивчає соціальні чинники мовного онтогенезу, соціально-історичні типи мов, історію розвитку мов, становлення певної мовної ситуації та зміни мовної політики тощо.

Соціолінгвістика застосовує спеціальні методики досліджень власного об'єкта: безпосереднє спостереження, включене спостереження (за участю спостерігача-дослідника), анкетування з використанням питальників, інтерв'ю, яке може стимулювати інформантів до природної комунікації чи свідомої орієнтації на еталон; кореляційний, факторний аналіз, лінгвостатистичний експеримент, моделювання (наприклад, імплікаційна хвильова модель поширення мовних інновацій у географічному й соціальному просторі, моделі мовленнєвої поведінки з урахуванням соціальних статусів і ролей).

Еколінгвістика – розділ мовознавства на межі соціо- та психолінгвістики й лінгвістичної філософії, спрямований на розгляд мови як складника системи взаємного існування людини, суспільства і природи. Головними напрямками еколінгвістики є: 1) дослідження глобальної мовної ситуації у світі; 2) установлення причин, форм, функцій і наслідків мовної різноманітності; 3) аналіз чинників зникнення мов; 4) систематизація екологічних і неекологічних елементів мовних систем; 5) аналіз текстів, які розробляють теми охорони навколишнього середовища; 6) дослідження екодискурсів, тобто комунікації, пов'язаної із правовими нормами охорони середовища, навчальних текстів, що забезпечують виховання екограмотності; 7) аналіз психологічних, соціальних гендерних чинників екокомунікації; 8) розгляд співвідношення екограмотності й мовної грамотності з огляду на боротьбу за чистоту мови тощо.

Сучасна еколінгвістика має дві течії: у першій головну роль відіграє екологічна проблематика, мова ж розглядається як інструмент світосприйняття та взаємодії з навколишнім середовищем (Е. Хуаген, П. Мюльхойзлер); друга течія вивчає мовні засоби у проєкції на розкриття екологічної проблематики

(М. Холлідей, А. Філл, Й. Банг). Особлива увага представників другої течії зосереджена на контрастивному аспекті мовних позначень екологічних концептів.

Еколінгвістика виникла напр. ХХ ст. та не має чітко визначеного термінологічного апарату, самостійних методик дослідження. Завданнями еколінгвістики є пошук вербальних засобів зміни дискурсивно-фіксованої ідеології невичерпності природних ресурсів, розхитування концептуальної антиномії корисності / некорисності для людини природних явищ, усунення принципів більшості, андроцентризму у взаємодії людини і природи тощо.

Інтерлінгвістика – галузь мовознавства, що вивчає міжнародні, штучні мови як засіб спілкування народів світу. Термін уведений у 1911 р. Ж. Мейсмансом. Підґрунтям для формування інтерлінгвістики була теорія лінгвопроектування, започаткована в 1629 р. Р. Декартом. Це концепція створення штучної мови, філософської системи мови, які були покликані подолати недоліки й недосконалість природних умов, їхні аномалії, зумовлені людським чинником.

Спроби створення апріорних, тобто позбавлених подібності до природних, штучних мов відомі ще з часів Середньовіччя. Прагнення представити універсальну філософську мову у вигляді граматики ідей характерне для раннього й пізнього Середньовіччя. Із ХVІ ст. починаються розробки пазиграфій – систем писемності, які ґрунтуються на піктограмах й орієнтовані на подолання бар'єрів природних мов, однак вони не мали успіху.

У ІІ пол. ХІХ ст. було створено Інтернаціональне лінгвістичне товариство, метою якого стала розробка проблем універсальних штучних мов. За зразком природних мов наприкінці ХІХ ст. здійснюються спроби проектування штучних мов: волапука (1879 р., Й. Шлейєр), есперанто (1887 р., Л. Заменгоф), – у ХХ ст. пропонуються проекти латино-сіне-флексіоне (1903 р., Дж. Пеано); ідо як модифікації есперанто (1907 р., Л. Бофрон), окциденталю (1922 р., Е. де Валь), універсал-глота, новіалю як синтезу ідо й окциденталю (1928 р., О. Єсперсен), інтерлінгви (1951 р., колектив під керівництвом А. Гоуда). Однією з останніх робіт є спроба створення граматики мови-посередника ел'юнді О. Колеговим у 1998 р. Загалом із ХVІІ ст. було створено близько 1000 проєктів штучних мов. Серед них найбільш удалим став проєкт есперанто; ця мова має тенденцію до значного поповнення лексикону, на неї перекладені художні твори з понад 50 мов світу, вона активно застосовується у ЗМІ.

Соціальний напрям мовознавства – сукупність лінгвістичних шкіл й окремих концепцій, які розглядають мову насамперед як засіб спілкування її діяльності людини в соціумі у зв'язку з її суспільним статусом і роллю. Цей напрям сформувався на межі ХІХ–ХХ ст. Представники напряму досліджували

місце й роль мови в суспільстві, функціональне розшарування мови, зв'язок мови й культури, функціонування мови в різних соціальних ситуаціях, зв'язок мови, суспільства й особистості. Напрямок став підґрунтям для нової мовознавчої науки соціолінгвістики та її галузей (інтерлінгвістики, соціофонетики, соціальної діалектології, екологічної лінгвістики, гендерної лінгвістики тощо).

Завдання 2. Прочитайте запропонований фрагмент статті (*Карпінський Ю. До питання про базовий понятійно-термінологічний апарат сучасного соціолінгвістичного дослідження*). Виокремте нову інформацію про наукові пошуки у сфері соціолінгвістики та соціології мови, процеси соціологічного дослідження мови.

Прокоментуйте, як ви розумієте поняття *соціологія мови* та *соціолінгвістика*; *мікросоціолінгвістика* та *макросоціолінгвістика*.

Попри те, що термін «соціолінгвістика» було уперше вжито ще в 1939 р. Томасом Ходсоном, інтерес мовознавців до соціального феномену мови як динамічного відбиття множинних соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві, не зміг остаточно кристалізуватися в наукові пошуки, які можливо було б повністю об'єднати під єдиним «соціолінгвістичним» прапором.

Яскравим прикладом є синонімічне вживання термінів «соціологія мови» та «соціолінгвістика» в той час, коли інші дослідники вважають за доцільне проводити паралелі між соціолінгвістикою, або мікросоціолінгвістикою, та соціологією мови, або макросоціолінгвістикою. У цій площині соціолінгвістика розглядається як наука, що займається дослідженням взаємозв'язків між мовою і суспільством задля отримання більш глибокого розуміння структури мови та її функціонування у спілкуванні.

Дослідження в царині соціології мови спрямовані на виявлення найефективніших способів вивчення соціальної структури через дослідження мови, наприклад, того, як деякі мовні особливості характеризують конкретні соціальні механізми. Найлаконічніше розмежування можна знайти у Гадсона, який стверджує, що соціолінгвістика досліджує мову стосовно суспільства, а соціологія мови досліджує суспільство стосовно мови. Подібної думки дотримується і один з фундаторів сучасної соціолінгвістичної думки Вільям Лабов, який розглядає соціолінгвістику як мовознавчу науку, що вивчає «мову в її соціальному контексті». Тобто соціолінгвістика вивчає мову і суспільство з максимальним акцентом на мові, тоді як соціологія мови зосереджується на суспільстві.

Погоджуючись із раціональністю спроб ґрунтовної диференціації, у рамках нашого дослідження дозволимо собі обрати позицію, подібну до поглядів Роналда

Вордо, за якої успіх наукових пошуків як у сфері соціолінгвістики, так і у сфері соціології мови безпосередньо залежатиме від систематичного вивчення і мови, і суспільства. З огляду на це варто відмовитись від обмежень, що накладаються у випадку, коли соціолінгвістика навмисно утримується від висновків про суспільство, а соціологія мови – від висновків про мову, зроблених у процесі соціологічного дослідження. Тож під **соціолінгвістичним дослідженням** ми пропонуємо розуміти поєднання обох напрямів, котрі включатимуть як мовні, так і суспільні процеси і характеристики.

Аргументом на користь цієї думки є визначення терміна «соціолінгвістика», що міститься у «Словнику соціологічних термінів» за ред. В. Ю. Михальченко, а саме: «**соціолінгвістика** – це галузь мовознавства, що вивчає широкий комплекс проблем, пов'язаних із соціальною природою мови, її суспільними функціями, механізмом впливу об'єктивних (різноманітних елементів соціальних установок, цінностей і т.п.) соціальних чинників на мову, а також тією роллю, яку мова відіграє у суспільному житті». У рамках цієї словникової статті такі терміни, як **мікросоціолінгвістика** та **макросоціолінгвістика** розглядаються як гіпоніми, тобто видові поняття до родового «соціолінгвістика».

Завдання 3. Підготувати виступ (до 3 хв.) на одну з тем:

1. Роль соціальних факторів у формуванні лексики сучасної української літературної мови.
2. Історія формування соціолінгвістики як науки.
3. Основні форми існування мови в суспільстві.
4. Соціосемантика та соціолінгвістика.
5. Відмінності між психолінгвістикою та соціолінгвістикою.
6. Взаємодія етолінгвістики та соціолінгвістики.
7. Взаємодія еколінгвістики та соціолінгвістики.
8. Проблеми соціолінгвістики у статтях Г. Мацюк, І. Фаріон, С. Шабат-Савки, О. Михальчук, О. Селіванової, Н. Трач (*1 автор – на вибір; див. статті на платформі Moodle*).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

Тема: Сфери використання мови. Комунікативна ситуація

План

1. Сфери використання мови.
2. Комунікація, її моделі та види
3. Комунікативна ситуація (типова та нетипова).
4. Мовна поведінка. Стратегій і тактики мовної поведінки.
5. Комунікативна компетенція мовця.

СЛОВНИК БАЗОВИХ ТЕРМІНІВ

Мова – найважливіший засіб людського спілкування, основний об'єкт вивчення мовознавства. Термін має значення:

- 1) мова взагалі, як певний тип знакових систем;
- 2) конкретне, тобто мова як реальна знакова система, яка використовується в деякому соціумі, у якийсь час, у певному просторі; це є конкретною реалізацією властивостей мови взагалі. Природна людська мова протиставляється штучним мовам та мові тварин. (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Мова і суспільство – одна з центральних проблем сучасної лінгвістики, зумовлена дослідженням суспільного характеру виникнення, розвитку та функціонування мови, природи її зв'язку з суспільством, її соціальної диференціації відповідно до розподілу суспільства на класи, шари і групи, соціальних відмінностей у використанні мови, функціонального різноманіття мови в різних сферах застосування, взаємовідношення мов у дво- і багатомовних суспільствах, умов набуття однієї з мов статусу міжнаціонального спілкування тощо (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Мова первинної соціалізації – мова, засвоєна дитиною у процесі первинної соціалізації, яка є також інструментом цієї соціалізації. Головно, це мова матері. У багатьох мовах є таке поняття, як «материнська мова» (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Мова вторинної соціалізації – мова, якою відбувається вторинна соціалізація індивіда, засвоєння якої є елементом цієї соціалізації. Мова вторинної соціалізації може збігатися з мовою первинної соціалізації. Але первинна і вторинна соціалізація припускають різні рівні володіння мовою. Стаючи дорослим, людина вчиться пристосовувати свою мову до цілей спілкування, до соціальних і психологічних умов, до тих ролей, які вона виконує щодо інших людей. Так само як і соціалізація, опанування мовою вторинної соціалізації триває

все життя. Потрапляючи в нові для себе умови спілкування, носій мови не завжди знаходить у власній комунікативній компетенції ті моделі поведінки, які найкраще відповідають цій ситуації.

Мова вторинної соціалізації може не збігатися з мовою первинної соціалізації. Тоді, як правило, індивід стає білінгвом. У деяких випадках мова первинної соціалізації втрачається, і індивід переходить на іншу мову (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Міжособистісна комунікація – процес обміну між людьми унікальним індивідуальним досвідом, знаннями. Процес має двобічний зворотний характер: індивіди взаємозалежні один від одного, реагують на змістові аспекти соціального зв'язку. Міжособистісну комунікацію вможливають мовні та позамовні засоби (ці засоби рівноцінні й невіддільні одне від одного). Комуніканти передають, опрацьовують (сприймають), зберігають відомості, психоемоційно реагують, тому між особами з'являються певні відносини, які з часом можуть стати іншими або нівелюватися (*Л. Білоконенко*).

Мовну поведінку розглядають на двох рівнях *Індивідуальна* мовна поведінка пов'язана з поняттям мовної особистості, *колективна* – із соціальною групою, етномовною спільнотою, суспільством, нацією. Індивідуальна мовна поведінка реалізується в певному соціумі (макроколектив: суспільство, нація, етнос, етномовна спільнота; мікроколектив: навчальний заклад, робота, вулиця, сім'я). Сукупність мовної поведінки індивідів є основою мовного середовища, а мовне середовище корелює індивідуальну мовну поведінку. У мовній поведінці індивіда поєднані емотивні та раціональні аспекти. Емотивні домінують у виборі мови як рідної, самоідентифікації з мовною спільнотою, ставленні до мови. Раціональні аспекти переважають у мовній практиці, пов'язаній із використанням мови в різних соціальних та комунікативних обставинах, орієнтації на мовне середовище та мовну і політичну ситуацію в державі (*О. Михальчук*).

Комунікативні стратегії, з одного боку, науковці зводять до аспекту розв'язання проблемних питань, досягнення комунікативної мети (результату спілкування). Під комунікативною стратегією розуміють заплановані мовцем і реалізовані в комунікативному процесі кроки, спрямовані на досягнення мети. З іншого боку, комунікативні стратегії пов'язують із лінією поведінки суб'єкта. Визначають як комплекс комунікативних дій людини, певні форми мовної поведінки, зумовлені психологічними чинниками. Комунікативну стратегію визнають складником комунікативної поведінки людини, програмою, яка створює відповідні умови для досягнення мети (*Л. Білоконенко*).

Комунікативні тактики – сукупність упорядкованих комунікативних тактик, одна або кілька комунікативних дій, спрямованих на досягнення стратегічної мети. Комунікативні тактики дають особі змогу вплинути на співрозмовника, виконують функцію способів реалізації стратегії. Кожна тактика спрямована на певну зміну свідомості адресата в потрібному для адресанта напрямі щодо конкретного буттєвого смислу. Комунікативні тактики реалізують завдяки засобам мови, вони мають свої маркери, за якими їх ідентифікують (*Л. Білоконенко*).

Екстралінгвальна інформація – організована у свідомості людини сукупність знань й уявлень про довкілля, дійсність, її явища, ознаки та факти, яка не може бути розглянута як частина граматики чи словника мови. Протиставлена їй лінгвістична інформація представлена знаннями про мовну систему, її організацію, закономірності функціонування в мовленні, мовленнєві жанри, будову текстів тощо. Межа між екстралінгвальною інформацією та лінгвістичними знаннями є нечіткою.

Екстралінгвальна інформація може бути організована вербально та невербально, тобто бути екстралінгвістичною. Знання про мову є лінгвістичним типом інформації.

Виокремлюють типи екстралінгвальної інформації:

- смислову (денотативну, семантичну), що відбиває знання про дійсність і внутрішній рефлексивний досвід;
- емоційно-експресивну (стилістичну, конотативну), яка передає емоції;
- соціолокальну, що вказує на особливості сфер спілкування, соціального, професійного, гендерного і т. ін. середовища, на відбір, дозвіл і заборону вживання певних слів, зворотів, прийомів тощо;
- хронологічну у вигляді знань про зв'язок мовних одиниць з історією і розвитком суспільства, держави;
- фонову, що містить знання про національну самобутність, матеріальну і духовну культуру етносу;
- диференційну, яка опосередкує її зв'язок з лінгвістичною, указуючи на особу суб'єкта, кількість, час, співвідношення з реальністю / ірреальністю подій.

У мовленні екстралінгвальна інформація набуває додаткових параметрів: вона апелює до конкретних образів, асоціації між різними предметними сферами, до паравербальної поведінки, до інших семіотичних продуктів культури, естетичних установок, актуалізованих самою ситуацією спілкування. Екстралінгвальна інформація є надзвичайно важливою категорією перекладознавства, теорії тексту та комунікації, соціолінгвістики (*О. Селіванова*).

Комунікативна компетенція мовця – це вміння особи оперувати засобами мови, добирати ситуації спілкування, дотримуватись норм розмовно-літературного чи писемно-літературного мовлення; навичок і умінь швидкого, автоматичного, доречного вживання мовних засобів; здатність розуміти і висловлювати зміст (значення), породжувати нові мовні форми, вміння стилістично правильно користуватися всіма засобами мови.

Комунікативна компетенція залежить від багатьох факторів:

- від комунікативних інтенцій (утримання в пам'яті сказаного й постійна кореляція плину спілкування з метою мовця, його результатами);
- від дотримання комунікативних стратегій, (конкретної мети), що дають змогу досягти необхідного результату спілкування;
- від орієнтації в умовах спілкування, підтримання процесу і його контроль;
- від знання особистості співрозмовника і зворотного зв'язку в комунікації, що передбачає врахування психологічних особливостей адресата (темпераменту, переваг, звичаїв, уподобань), його соціальних ролей тощо.

Загалом комунікативна компетенція – це сукупність знань про спілкування у різних умовах і обставинах з різними комунікантами, а також знання вербальних і невербальних засад взаємодії, умінь і навичок їх ефективного застосування в конкретній ситуації спілкування в ролі адресанта й адресата (*Л. Мамчур*).

Питання для самостійного опрацювання

1. Поняття типової комунікативної ситуації.
2. Мовна ситуація як засіб формування культури мовлення людини.

Для довідки: (*Бацевич Ф. Словник термінів міжкультурної комунікації*)

Ситуація мовленнєво-поведінкова – фрагмент мовленнєвої поведінки представників національної лінгвокультурної спільноти, який регулярно повторюється, пов'язаний із ситуаціями соціального життя етносу, соціальної групи, індивіда.

Ситуація мовна – соціолінгвістичне поняття; сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов у їх територіальних і соціальних стосунках і функціональній взаємодії у межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень.

Ситуація мовленнєва – сукупність обставин, у яких реалізується мовлення; система мовленнєвих і немовленнєвих умов, необхідних для здійснення мовленнєвої дії. Визначає зміст міжособистісного і міжкультурного спілкування, його структуру, добір мовних засобів тощо.

Ситуація комунікативна – конкретні просторово-часові обставини, у яких перебувають учасники спілкування та які спонукують їх до міжособистісної інтеракції або заважають їй.

Ситуація комунікативна нетипова – одинична, така, що не повторюється багаторазово та характеризується творчим підходом, використанням нестандартних мовленнєвих засобів у комунікації.

Ситуація комунікативна типова – стандартна, така, що повторюється у багатьох випадках, характеризується використанням стандартних мовленнєвих засобів у стандартних ситуаціях (знайомство, привітання, прощання, висловлення співчуття, втішання, заповнення анкети тощо).

Культура етносу комунікативна – закріплені в щоденній комунікації зразки ефективного спілкування як компонент культури етносу; фрагмент культури, який віддзеркалює звичну комунікативну поведінку лінгвокультурної спільноти.

Культура комунікативна – комунікативна поведінка етносу як компонент його національної культури; фрагмент національної духовної культури, який відповідає за комунікативну поведінку етносу.

Культура мовлення – свідоме, цілеспрямоване і критичне використання засобів мови; володіння нормами усної та писемної форм літературної мови в різних сферах суспільної комунікації відповідно до мети і змісту спілкування.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Прочитайте запропоновані фрагменти текстів. З'ясуйте, у яких сферах людської діяльності вони використовуються. Установіть мовні засоби, властиві певній сфері використання мови.

1) Невербальні засоби під час виступу – це несловесні способи викладу матеріалу, що супроводжують мовне вираження тексту. Невербальні засоби є комунікативними кодами й охоплюють кінесику (жести і рухи), паралінгвістику (звуковий код – тембр, гучність голосу тощо), фізіономіку (міміку, зовнішність), проксемику (код простору), окулесіку (візуальний код) тощо. Невербальні засоби під час виступу передають аудиторії від 60% до 80% інформації про оратора. Вони слугують для підтримання уваги слухачів, додають промові емоційності. Оратор повинен користуватися невербальними засобами, бо нерухомого промовця не сприймають слухачі, а невербаліка додає виступові динаміки. Проте їх використання варто контролювати, щоб вони були доречними й не надмірними. Водночас невербальна поведінка слухачів дає ораторові змогу визначати реакцію

аудиторії на ту чи ту частину виступу й на промову загалом та корегувати свої мисленнєво-мовленнєві та невербальні дії (*Х. Макович, Л. Вербицька, Н. Канітан*).

2) Європейські міністри розглянули звіт «Сприяння Болонському процесу», представлений Групою підтримки, і визначили, що цілі, намічені в Болонській декларації, були сприйняті і використовувалися як основа для розвитку вищої освіти більшістю країн, що підписали Декларацію, також як університетами, так і іншими установами вищої освіти. Міністри підтвердили, що повинні бути продовжені зусилля з підтримки мобільності з тим, щоб дозволити студентам, викладачам, дослідникам отримати вигоду з багатства Зони європейської вищої освіти, що містить демократичні цінності, різні системи освіти, культур, мов.

Міністри взяли до уваги Конвенцію європейських вищих навчальних закладів, прийняту в Саламанці і рекомендації Конвенції європейських учнів, прийнятою в Гетеборзі, а також оцінили залучення до Болонського процесу Європейської асоціації університетів і Асоціації національних союзів студентів в Європі. Вони також відзначили і оцінили багато інших подібних ініціатив, націлених на майбутнє (*Комюніке зустрічі Європейських Міністрів освіти «До зони європейської вищої освіти». Прага, 19 травня 2001 року*).

3) Дорогі браття і сестри! Кожна людина народжується в цей світ з певними обдаруваннями, які вона повинна використовувати для суспільної користі і свого духовного росту. І сьогодні Господь наш Ісус Христос через Святе Євангеліє подає притчу про таланти. Цю притчу ми повинні добре пам'ятати. У ній іде мова про рабів і господаря, який від'їжджаючи з дому, залишає своїм рабам майно: одному – п'ять талантів, другому – два таланти і третьому – один. Господар – це Господь наш Ісус Христос; таланти – це дарування, дари, які Господь дає людям. А раби – це є ми з вами. Ця притча навчає кожного з нас не бути лінивими. Згадаймо перших людей – Адама і Єву. Господь дає їм заповідь «Не їсти плоду з дерева пізнання добра і зла». І вони, дотримуючись цієї заповіді мали обожитися. Але прабатьки, спокушенні змієм і бажаючи стати подібним Богу, тобто через лінивість, вибираючи, замість вузької стежки до спасіння – широку – впали в гріх. Цим вони порушили заповідь і віддалилися від безпосереднього спілкування з Богом (*Недільна проповідь «Притча про таланти»*).

4) В умовах панування тоталітаризму внаслідок модифікації природної мови виникла особлива когнітивно-мовна система, що стала втіленням ідеологічних догм, засобом ідеологічного впливу та формування світосприйняття, відповідного інтересам владної верхівки тоталітарного суспільства. Вибір терміна «новомова» з-поміж термінів, які є на позначення тоталітарної мови, умотивований виявленням порушень природної мови, зумовлених ідеологічним впливом.

Спираючись на теоретичні засади і практичні напрацювання закордонних та українських дослідників, виокремлюємо такі ознаки новомови: оцінність, деформація семантики слів, клішованість, використання евфемізмів, скорочених слів та гасел. Першорядну роль у новомові відіграла оцінка: вона унеможливила критичне осмислення дійсності, вводячи явища в систему жорстких бінарних опозицій «свій – чужий». Одиницями новомови є лінгвоідеологеми – реалізовані в певній знаковій формі ментальні утворення, що відбивають ідеологічно зумовлені світоглядні уявлення (*І. Ренчка*).

Завдання 2. Перекладіть запропонований фрагмент українською мовою (*Кормилицына М. А. Как помочь адресату правильно интерпретировать сообщение?*). Прокоментуйте основні твердження автора щодо причин соціальних ризиків у спілкуванні. Які ще причини неправильної інтерпретації адресатом інформації Ви можете назвати?

Одной из причин социальных рисков в общении является неправильная, не соответствующая коммуникативным намерениям автора интерпретация адресатом информации или неточность, неопределённость самой сообщаемой информации. Причины непонимания или неправильного понимания авторской мысли весьма разнообразны и касаются разных аспектов коммуникации. Непонимания могут быть объяснены недостаточной степенью коммуникативной компетентности автора, например, неудачным выбором языковых средств подачи информации.

Непонимание может быть вызвано и сложностью самой языковой системы, допускающей неоднозначность понимания текста, высказывания или отдельного слова. В языковой системе есть абстрактная лексика, диффузы, многозначные слова, которые могут быть употреблены в переносном значении, модные сейчас, особенно в СМИ, заимствованные слова. В речи могут появляться некоторые синтаксические конструкции, так называемые неясные высказывания, создающие неопределённость и неоднозначность интерпретации сообщаемого.

Журналист должен стремиться помочь адресату правильно интерпретировать передаваемую информацию, обеспечить понятность и доступность текста (недаром одной из важнейших текстовых категорий исследователями считается категория *приемлемости текста*). При этом автору нужно учитывать специфику адресата в массовой коммуникации, сложность аудитории СМИ. Ведь здесь автор лишен возможности оперативно регулировать процесс воздействия на аудиторию, которая рассредоточена не только в пространстве, но и психологически, ему необходимо дойти до каждого отдельного читателя, учесть, что массовая

аудиторія очень різнообразна по своїм характеристикам: візразу, соціальному статусу, професії, рівню освіти.

Завдання 3. Прочитайте фрагмент статті (*Михальчук О. "Мовна поведінка" як категорія української соціолінгвістики*). Як ви розумієте, чим соціологічний погляд на мовну поведінку відрізняється від соціолінгвістичного й лінгвістичного? Про які вагомі чинники мотивації мовної поведінки особи говорить автор статті?

Окремої уваги заслуговує соціологічний погляд на мовну поведінку. *Мовна поведінка* як предмет зацікавлення соціологів є видом соціальної поведінки людей. Проблема мовної поведінки насправді тісно пов'язана з тенденціями розвитку соціального життя. Визначальними чинниками, що обумовлюють природу мовної поведінки соціологи визначають стратифікаційні чинники і мотиви. З погляду соціології феномен мовної поведінки базується на взаєморозумінні, співробітництві людей і культур. Однак якщо в соціологічному дослідженні мовної поведінки основна увага буде ґрунтуватися на з'ясуванні впливу соціальних факторів на мовну поведінку як вид соціальної поведінки, то вивчення мовної поведінки в соціолінгвістичному ракурсі передбачає визначення зв'язку між мовною поведінкою та соціальними детермінантами, що зумовлюють вибір мов. У соціології найчастіше розглядають мовну поведінку у контексті, де ключовою домінантою є не мова, а поведінка. Л. Блумфілд «в основу спілкування ставить не мову як систему, а самі тільки мовленнєві сигнали, маніпулювання якими дає можливість впливати на людину», Дж. Мід розглядає мову як «частину корпоративного процесу, що забезпечує взаємне пристосування індивідів». У феноменологічному напрямку мову трактують як «засіб міжпоколіннєвої взаємодії нації», що особливо суттєво при дослідженні мовної поведінки в поліетнічному суспільстві. Загалом, мовна поведінка з погляду соціології – це вид соціальної поведінки, що є способом взаємодії, опосередкований комунікативними, когнітивними, інтеракційними та експресивними модусами, спричиненими мовою. У соціолінгвістиці мовна поведінка розкриває ставлення до мови як основного інструменту для реалізації комунікативних, психологічних, культурних потреб відповідно до соціальної ситуації і внутрішніх установок щодо вибору мовного коду, вказує на зв'язок між мовною ідентичністю та прагматичним вибором мови.

Соціолінгвістична параметризація мовної поведінки перебуває в тісному зв'язку з психологічними факторами. Норми мовної поведінки базуються на визначенні стосовно мов психологічних параметрів терпимості, здатності до пристосувань, рівня конфліктності особи, принципості тощо. Все це створює систему психологічної поступливості або психологічних бар'єрів щодо вживання

мов. Важливим чинником є ступінь конформності та неконформності. Особистісна оцінка рівня мовної компетентності, усвідомлення психологічної комфортності є важливим джерелом зовнішнього вияву мовної поведінки – мовної практики.

Ще одним вагомим чинником мотивації мовної поведінки є соціокультурні явища. Особливість мовної поведінки в тому, що вона є результатом і генератором культурного середовища. Визначальним чинником, що впливає на специфіку мовної поведінки, є засоби масової комунікації. «Однією з особливих ознак українських засобів масової інформації, зокрема телебачення і радіо, як стверджує Ю. Бестерс-Дільгер, є змішування мов. Внаслідок цього «у підлітків складається враження, що вони живуть у двомовному суспільстві, де розмежування двох мов є хаотичним, а тому часто призводить до їх змішування». Відповідно така ситуація провокує формування певних стереотипів мовної поведінки. Більше того, у суспільстві журналістика виконує функцію герменевтики. І не тільки через те, що ЗМІ представляють факти в доступній і зрозумілій для всіх формі, але й тому, що однією з цих форм – є вибір засобами масової комунікації мови, яку вона нав'язує суспільству, «відповідно, хто керує ЗМІ, той має можливість нав'язувати суспільству свою точку зору на дійсність, давати власну інтерпретацію подій, і, зрештою, керувати поведінкою його членів», мовною, в тому числі. Мовні засоби стають маніпуляторами мовної поведінки індивідів і суспільства в цілому <...>

Мовна поведінка особистості чи певної мовної спільноти мотивована наповненістю законодавчої бази, де передбачено порядок застосування мов та права і обов'язки громадян стосовно мов. Ст. 10 Конституції України проголошує, що «державною мовою України є українська мова». Однак тривала нестабільність і непрофесійність мовної політики призвела до ігнорування конституційними нормами, політичні ігрища на полі мовного законодавства породжують розбалансованість утвердженого Конституцією України статусу української мови. Політичні спекуляції і маніпулювання мовними питанням провокують «суперництво двох мов в одній посткомуністичній державі», що «об'єктивно набуло навантаження цивілізаційного вибору».

Завдання 4. Прокоментуйте важливість показників загальної культури мовлення людини, про які говорить автор (*Чернікова Л. Ф. Культура і техніка мовлення в телерадіожурналістиці*). Які ще показники культури мовлення журналіста ви можете назвати?

Важливим показником загальної культури людини є високий рівень культури її мовлення, уміння, користуватися невичерпним багатством рідної мови. Під поняттям «культура мовлення» розуміється дотримання членами суспільства

правильної літературної вимови, правопису, лексичних і граматичних норм, дбайливе ставлення до чистоти мови, до її природної краси.

Культура мовлення має два напрямки засвоєння літературної мови:

1. **Правильність мовлення** – це спілкування, узгоджене з мовними нормами сучасної української літературної мови. Носії мови оцінюють мовлення як правильне (нормативне) і неправильне (помилкове).

2. **Мовленнєва майстерність** – це вміння вибрати з певних варіантів найбільш вдалий у смисловому відношенні, стилістично-доречний, виразний.

Щоб із літературної мови використати саме ті засоби, які найкраще відповідають межі спілкування, потрібно глибоко вивчати закономірності мови, засвоїти літературні норми, навчитись відрізняти слова літературної мови від елементів, що її засмічують. Культура мовлення тісно пов'язана з культурою мислення. Правильна, виразна, багата мова – це не лише ефективний засіб передачі думки, а й вияв поваги до людей з якими спілкуємося <...>

Журналістика радіо і телебачення належить до тих галузей знань, для яких мовлення є не абстрактним поняттям, а знаряддям висловлення авторської думки, способом передачі інформації, засобом спілкування, джерелом виразності. Задля того щоб ефективно впливати на розум, волю і почуття інших людей, представники цієї професії повинні досконало володіти мовленнєвою культурою.

На сучасному етапі розвитку електронних ЗМІ журналіст виступає одночасно в кількох іпостасях – здобувача, укладача, редактора, аналітика, оформлювача, тлумача, коментатора, оглядача інформації та її дикторського озвучування. До реалізації останньої в процесі розвитку вітчизняної мережі телерадіомовлення склалися професійні вимоги, спрямовані на забезпечення якості подачі інформації в ефір. Вони передбачають дотримання певних законів, принципів і правил у трьох основних напрямках: **культура публічного виступу, культура мови і техніка усного мовлення**. Кожен із них має свої складові, що потребують ретельного осмислення, вивчення й практичного опанування. Адже в цій професії виявляється важливим не лише те, що говориться, а й те, як говориться. У певному розумінні це є специфікою телерадіожурналістики <...>.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 3

**Тема: Основні поняття соціолінгвістики:
мовна спільнота, рідна мова, мовний код, мовна ситуація**

План

1. Мовна спільнота: визначення поняття, поєднання лінгвістичних і соціальних ознак при визначенні поняття.
2. Рідна мова. Поняття функціонально першої та функціонально другої мови
3. Мовний код. Субкод (підсистема).
4. Мовна ситуація.

СЛОВНИК БАЗОВИХ ТЕРМІНІВ

Мовна спільнота – сукупність людей, об'єднаних спільними соціальними, економічними, політичними й культурними зв'язками, які здійснюють безпосередні й опосередковані контакти один з одним та різними соціальними інститутами за допомогою однієї мови або різних мов, поширених у цій спільноті. Межі поширення мов часто не збігаються з політичними кордонами. Тому при визначенні цього поняття важливо поєднання лінгвістичних і соціальних ознак, що характеризують функціонування мов у певному соціальному середовищі. Як мовну спільноту можна розглядати різні за чисельністю сукупності людей – від країни до малих соціальних груп; критерієм вирізнення яких є спільність соціального життя та регулярні комунікативні контакти (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Мовне середовище – етнічні, соціальні, територіальні й ін. умови користування певною спільнотою відповідними формами існування мови чи різними мовами (сім'я, виробничий колектив, соціальна група, мешканці одного міста, села, населення регіону, країни) (*О. Селіванова*).

Мовний колектив – це сукупність індивідів, яка виявляє певну єдність мовних ознак і вирізняється інвентарем мовних одиниць (напр., носії діалекту певної мови) (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Мовний союз – особливий тип ареально-історичної спільноти мов, яка виявляється у близькості структурно-типологічних рис, здебільшого у граматиці, у спільному фонді слів, що зумовлене контактами й мовною конвергенцією в межах єдиного простору. Конвергенція не спричиняє витіснення однієї з мов, а визначає появу певних спільних ознак у контактуючих мовах. Термін уведений у 1923 р. М. Трубецьким, який уважав головними ознаками союзу саме граматичну подібність, наявність спільного фонду лексем (*О. Селіванова*).

Мова рідна – одне з найважливіших понять міжкультурної комунікації, соціолінгвістики, етнолінгвістики, лінгвокультурології, яке учені пояснюють так:

1) мова нації, мова предків, що пов'язує людину з її етносом, попередніми поколіннями, їхнім духовним світом;

2) перша мова, яку засвоїла людина з дитинства в процесах соціалізації та акультурації («материнська мова»);

3) мова, якою людина володіє з максимальною глибиною і повнотою, на якій їй легше, простіше, швидше мислиться («функціонально перша мова»).

У випадку збігу цих ознак – мова, якою користується людина, є рідною. У всіх інших випадках це питання є складним. Найчастіше різною вважається материнська мова, котру дитина засвоїла у процесі біологічного відчуження від матері й переходу до соціального спілкування з нею та іншими людьми. Мова рідна – одна з найважливіших ознак етнічної (національної) приналежності людини (Ф. Бацевич).

Мова нерідна – одне з найважливіших понять етнолінгвістики, соціолінгвістики, лінгвокультурології, теорії міжкультурної комунікації; родове поняття стосовно мови міжнаціонального спілкування (якщо вона не є рідною), іноземної та чужої мов (Ф. Бацевич).

Мовне оточення – соціолінгвістична ситуація, у якій розвивається мовна здатність дитини. Включає батьків, старших родичів, братів і сестер, вихователя й однолітків у дитячому садку, друзів та знайомих родини, церковні установи, ЗМІ тощо (О. Селіванова).

Код – система умовних знаків, правил передачі інформації каналами зв'язку (комунікації) відповідно до їх технічних, соціально-культурних особливостей і функцій. У випадках міжособистісного та міжкультурного спілкування кодом є засоби певної мови, мови міжнаціонального й міжнародного спілкування, іноді штучні мови (Ф. Бацевич).

Код мовний – сукупність засобів мови, що використовуються в комунікації і характеризуються певною однорідністю (літературна мова, соціальні чи територіальні діалекти тощо) (Ф. Бацевич).

Субкод: 1. Різновид мови, комунікативна підсистема нижчого функціонального рівня й меншого обсягу, ніж «код». Зокрема, залежно від мети дослідження літературна мова можна описуватися як субкод щодо національної мови («коду»); або при описі підвидів літературної мови – письмової, книжної форми чи розмовно-літературної форми, останні є субкодами, а літературна мова – кодом. 2. Форма існування мови (в широкому значенні) (В. Кожем'якіна та ін.).

Мовна ситуація – соціально-комунікативна система, яка обслуговує ту чи ту мовну спільноту. На кожному етапі існування мовної спільноти ця система є стабільною, але вона може змінюватися через політичні обставини у країні, державні чи економічні перетворення, нову соціальну або національну політику тощо – усе це впливає на стан соціально-комунікативної системи, її склад, функції кодів і субкодів. Поняття «мовна ситуація» застосовують головно до великих мовних спільнот – країн, регіонів, республік (Ф. Бацевич).

Питання для самостійного опрацювання

1. Мовна ситуація в Україні.
2. Мовне законодавство України.

Для довідки: див. Додаток 1 Ковач Л. Л. Мовна політика України: проблеми, реалізація, перспективи. *Політологічні студії*. 2010. Вип. 1. С. 92–101.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Прочитайте фрагмент інтерв'ю з Іваном Малковичем – українським поетом, письменником, видавцем. Висловіть власні міркування щодо того, чому в наш час маніпулюють мовним питанням, а певна частина українців не спілкується рідною мовою?

Втратити рідну мову і перейняти чужу – найгірший знак підданства.

Шість століть поспіль в Україні свідомо нищили мову, яка здавна є головною ознакою етносу. Сьогодні ХХІ століття, а українцям досі доводиться захищати своє право на мову.

Починаючи з ХV століття, українці невтомно боронили рідну мову, нерідко віддаючи за неї своє життя. Лише суха хронологія заборон української мови займає кілька сторінок, за якими цілі епохи, розстріляні династії, закатовані людські долі. За наказом московських царів було знищено всі примірники “Учительного Євангелія” Кирила Ставровецького. Вилучено українські тексти із церковних книг, а самі книги заборонено друкувати українською. За Катерини забороняли викладати українською навіть у Києво-Могилянській академії. За Союзу вчителям російської платили більше, ніж їхнім колегам з української мови.

Українську мову боялися, її гнобили всі, хто завойовував наші землі. За свою історію наша мова пережила поза сотню актів *лінгвоциду* (свідоме нищення мови). Зауважмо, історія фіксує лише кілька таких випадків на планеті. Нині – ХХІ ст., а в нас знову війна. І ми знову віддаємо життя за мову, за свою націю. Чому навіть у наші часи маніпулюють мовним питанням, а значна частина українців свідомо не воліє спілкуватися українською?

Завдання 2. Аргументуйте запропоновану тезу. Свої думки оформіть у вигляді письмового зв'язного тексту.

Мова – найважливіший маркер національної самоідентифікації.

Завдання 3. Прочитайте запропонований текст статті (Юрченко В. І. *Рідна мова як чинник психічного розвитку і становлення особистості дитини* – у скороченому вигляді). Про які негативні психологічні наслідки несприятливого функціонування рідної мови в родині та закладах освіти говорить автор?

Висловіть власні міркування щодо ролі рідної мови в психічному розвитку і становленні особистості дитини.

В умовах глобалізації і міграції населення, інтенсивного розвитку світового інформаційного простору і процесів інтеграції, особливо актуальним є збереження та розвиток культурного розмаїття і міжкультурного діалогу, функціонування багатомовності і формування ціннісного ставлення до рідної мови, розвиток етнічної ідентичності дітей і молоді.

Хоча за результатами перепису населення у багатонаціональному складі населення України переважна більшість українців (77,8%), а українську мову вважають рідною 67,5% громадян, проте окремі політичні сили <...> продовжують насаджувати суспільству ідею запровадження другої державної (офіційної, ділової чи ще якоїсь) мови, а українську мову українофоби називають хохляцькою або й зовсім відмовляють їй у праві на існування <...> А можливо ця проблема дійсно надумана <...> Чи так уже й важливо, у якому мовному середовищі формується особистість дитини, якою мовою спілкуються в родині, читає книжки? Спробуємо подивитися на цю проблему з позиції науки<...>

Мета статті: на основі аналізу літературних джерел показати значення рідної мови у психічному розвитку дитини, становленні її особистості.

Нашим **завданням** є привернути увагу батьків, педагогів і науковців до проблеми функціонування рідної мови більшості громадян України і ті негативні соціокультурні і психологічні наслідки, які можуть мати місце, якщо нехтують цим соціально-психологічним духовним феноменом.

Мова, як відомо, є не лише засобом спілкування. „Мова – феномен, рівний народові: його генезису, характеру, досвіду, долі, синтезу минулого, сучасного й майбутнього. Тому мову не просто вивчають (як фізику, географію, навіть історію), а вбирають у єство з молоком матері, повітрям, небом, піснею, думою й гімном, тріумфом і печаллю свого роду, етносу, нації, держави. Мова – міра індивідуальної й усенародної культури, їх родової сутності”.

Людина перебуває в координатах життєвого простору нескінченного ланцюга поколінь <...> За Л. Виготським, світ набуває для нас смисл лише завдяки

засвоєнню значень, які поділяють люди навколо нас. Люди разом створюють такі значення, колективно їх використовують і передають від покоління до покоління. Такою системою значень у родині є рідна („материнська”) мова. За допомогою неї у традиціях українського народу було реконструювання ланцюга предків, знання „родинного дерева” бодай до сьомого коліна. На жаль, сьогодні мало усвідомлюється зв'язок зі своїми предками, наші сучасники, за нерясними винятками, слабо ідентифікують себе з минулим своєї родини. Знання родоводу обривається рано, і тим самим втрачається духовна основа життя – зменшується відповідальність за збереження і зміцнення духовних традицій роду <...>

Оволодіння мовою і послугування нею в спілкуванні є одним із найголовніших досягнень онтогенезу дитини, переконливим свідченням залучення її до духовних і інтелектуальних надбань дорослих, зародження соціально-психологічних потреб <...> Формування мови є основою всього психічного розвитку дитини. Якщо з якихось причин (хвороба, обмежене спілкування та ін.) мовні можливості дитини не використовуються в достатній мірі, то подальший загальний рівень психічного розвитку починає гальмуватися.

Вивчаючи рідну мову, діти ознайомлюються з фонематичною і семантичною її сторонами <...> Ще в 50-х роках Дж. Берко переконливо показала, що діти не просто імітують те, що вони чують, а створюють гіпотези щодо мови і перевіряють їх. Ще більше вражає те, що у всіх культурах діти успішно навчаються своїй рідній мові і починають говорити на ній вільно, за допомогою чи без допомоги дорослих. Цей загальний результат переконує нас у тому, що люди володіють деякою універсальною і вродженою здібністю до опанування мови.

Відмінності в мовах показують важливі відмінності між культурами, а також допомагають зміцненню культурних особливостей. Завдяки використанню мови індивід трансформується в агента культури, через мову він вбирає сутність культури, а послугуючись мовою – зміцнює концепції своєї культури <...>

Саме завдяки опануванню рідної мови, в атмосфері неповторного інтимно-духовного спілкування з батьками, дитина розпочинає активно засвоювати і відтворювати соціальний досвід, культуру поведінки і особливості поглядів на світ. Якраз у родині дитина вперше усвідомлює і вибудовує власний „Я-образ”, починає ідентифікувати себе як суб'єкта міжособистісних стосунків у сім'ї, опановує прийнятними нормами поведінки. Це може відбуватися і в умовах стихійного впливу різних життєвих обставин родини, однак визначальну основу закладає лише виховання, що здійснюється в сім'ї на підґрунті народної педагогіки. Саме народна педагогіка найповніше відбиває особливості народного буття та світогляду, весь різнобарвний спектр етнічної ментальності. Запорука національного самоусвідомлення – саме в родині <...>

Рідна мова – це найкоротший, найефективніший шлях до самопізнання власної душі. Особистісний зміст словникового складу закладає конструкти когнітивної схеми „Я-образу”, за допомогою яких індивід означає своє самобачення. Такі конструкти, семантичне опрацьовані нашими предками в процесі функціонування багатовікової культури і рефлексії, часто зустрічаються, скажімо, в українських пареміях (прислів'ях, приказках, загадках, ідіоматичних виразах і т. ін.), які концентрують у собі усталені форми розумової діяльності етносу (асоціативні реакції, сенсорні еталони, моделі перцептивних дій, типові операції мислення тощо <...> Наші предки виплекали великий арсенал мовних засобів для влучного і глибокого означення своїх особливостей і для адекватного сприймання і розуміння свого найближчого соціального оточення <...>

До рідномовної культури дитина залучається ще в ранньому дитинстві через сприймання народної казки <...> Саме в народній казці, творцями якої є мільйони людей, сконцентровується згусток людської мудрості, досвіду, акумулюються найцінніші надбання етнічної ментальності. Казка впливає не так на свідомість дитини, як на її глибинні підсвідомі пласти <...>

На жаль, багато українських дітей від самого народження перебувають у чужомовному середовищі (радіо і телебачення, спілкування під час дозвілля і в побуті, Інтернет, книжки тощо), що негативно позначається на процесі їх соціалізації, зокрема в частині засвоєння і активного відтворення ментально-духовного досвіду свого роду і народу, набуття етнічної ідентичності як соціокультурної передумови становлення позитивної „Я-концепції”.

Недооцінка рідної мови як духовного джерела становлення особистості дитини гіпотетично може мати такі **негативні наслідки**:

- Емоційна відчуженість дітей від родини і батьків, втрата родинних традицій і порушення неповторної атмосфери внутрішньосімейного спілкування.
- Послаблення виховних впливів дорослих на поведінку і діяльність дитини, зокрема через відсутність дії механізму наслідування, який запускається ще в немовлячому віці і пов'язаний саме з наслідуванням мови старших.
- Дитина в чужомовному середовищі переживає стрес. У немовлячому віці це типова реакція на незнайому людину, особливо якщо вона звертається до дитини чужою мовою.
- Почуття провини в дошкільників через нерозуміння мови дорослих або неспроможність донести особистісний зміст повідомлення до співрозмовника.
- У школярів можуть виникати труднощі вивчення обов'язкової державної мови, яка для більшості дітей є рідною, проте період для її опанування минув ще в ранньому віці.

- Зверхнє ставлення до мови „предків”, небажання спілкуватися рідною мовою, замість творення унікальної підліткової субкультури.

- Загострення кризи ідентичності в юнацькому віці через неспроможність відповісти на запитання *"Хто Я?", "Якого роду-племени?", "У чому сенс життя і яке моє призначення?"*. У підлітків і юнаків комплекс меншовартості проявляється саме в тому, що вони відмовляються спілкуватися між собою рідною мовою.

- Низький рівень національної самосвідомості, комплекс національної меншовартості.

- Посилення конформізму (наприклад, якщо хтось до українця заговорив „общедоступной”, він часто поспішає перейти на цю мову, що говорить про його невпевненість в собі і у своїй мові), втрата цінностей рідної мови, її „забування” під час перебування в іншомовному оточенні.

- Підвищення рівня амбівалентності атитюдів (установок – Л. Б.) щодо рідної мови і рідномовних обов’язків, когнітивний дисонанс (студенти, наприклад, вказують на важливість володіння рідною мовою і водночас шукають виправдування свого не спілкування за допомогою неї).

- Позбавлення духовного джерела для індивідуалізації „Я”, творчого самовираження (наприклад, російськомовний український письменник М. Гоголь чудово володів українською мовою, якою зачаровувалися слухачі; Т. Шевченко, перебуваючи в Петербурзі, спілкувався і писав також російською мовою, проте найвидатніші шедеври були написані ним рідною мовою).

- Низький рівень мовленнєвої культури, засмічення рідної мови чужомовними словами, двомовний суржик (тип „Верки Сердючки”).

- Коли чужа мова витісняє рідну в процесі формування особистості дитини, відбувається відлучення її від материнського, батьківського. Це спричиняє відчуженість від моралі, культури, історії не лише рідного, а й інших народів.

Отже, причина багатьох наших негараздів у тому, що ми не виконуємо заповідь Т. Шевченка „... І чужому наuczайтесь, і свого не цурайтесь”: нехтуємо рідною мовою, позбавляємо себе і своїх дітей духовної основи життя, джерела психічного розвитку і особистісного зростання.

Завдання 4. Дайте відповіді на питання:

Чому одними з ключових понять під час проведення соціолінгвістичних досліджень є код та субкод?

Чи можуть люди бути носіями лише якогось одного коду?

У межах яких мовних одиниць може відбуватися перемикання коду?

Чи може змішування кодів уважати за недостатній рівень володіння мовою?

Чому поточна мовна ситуація у країні має вплив на вибір коду та субкоду?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 4

**Тема: Основні поняття соціолінгвістики:
мовна варіативність, мовна норма, літературна мова**

План

1. Поняття мовної та соціальної варіативності. Ситуативна варіативність.
2. Мовна норма: визначення поняття, роль мовної норми.
3. Поняття літературної норми та загальнономовної норми.
4. Два підходи до визначення поняття «літературна мова» – лінгвістичний і соціологічний. Ознаки літературної мови.

СЛОВНИК БАЗОВИХ ТЕРМІНІВ

Варіативність мови – це здатність мови у процесі еволюції створювати конкурентні засоби вираження на всіх рівнях (фонетичному, морфемному, лексичному, синтаксичному, стилістичному) під впливом внутрішніх закономірностей розвитку мови або зовнішніх причин.

Соціолінгвістика досліджує варіативність, зумовлену не внутрішньомовними процесами, а тими, які з'являються під впливом різних зовнішніх щодо мови чинників. До екстралінгвістичних факторів, що зумовлюють виникнення варіативних елементів, зараховують територіальну відособленість і соціальну стратифікацію носіїв мови, відмінності сфер людської діяльності і ситуацій, у яких відбувається спілкування (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Ситуативна варіативність мови (стилістична варіативність) – різновид соціальної варіативності, зумовлений різноманіттям соціально-комунікативних ситуацій і соціальними характеристиками їх учасників. Виявляється у свідомому відборі і вживанні одиниць і підсистем мови (мовних, діалектних, функціонально-стилістичних), а також мов в залежності від ситуації спілкування. Здатність до ситуативного варіювання мови вимагає певного рівня комунікативної компетенції носія мови. Поняття «ситуативна варіативність» ширше, ніж поняття «стиль мови». Стилї мови мають переважно регулярний і стійкий характер, а ситуативна варіативність різноманітна. Поняття «ситуативна варіативність» також не збігається з поняттям «функціональний стиль», який співвідносять зі сферою суспільно-мовної практики, а не з ситуацією спілкування.

Серед *параметрів* ситуативної варіативності виділяють: тема, умови спілкування, учасники спілкування, комунікативна мета, канал і засоби спілкування, форми мови (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Соціальна варіативність мови – наявність в мові альтернативних соціально зумовлених елементів. Є одним із центральних понять соціолінгвістики. Залежно від типу соціальних ознак є види: *стратифікаційна варіативність* – пов'язана з соціальною структурою суспільства й виявляється в мовних відмінностях між представниками різних соціальних верств і груп; *ситуативна варіативність* – зумовлена вибором найбільш ефективних (для певної особи) мовних засобів, відповідних певній ситуації спілкування (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Мовна норма – обрані у процесі комунікативної взаємодії з-поміж варіантів мовної реалізації, уніфіковані, свідомо фіксовані й найбільш поширені традиційні зразки (стандарти) репрезентації системи мови (засоби мови і правила їхнього вживання). Норма стихійно регулюється мовним середовищем і періодично підлягає зміні. Мовні норми виявляється у *шкалі оцінок* правильності, доречності й естетичної гармонійності.

Визначення нормативності мовних одиниць відбувається на підставі оцінних тенденцій відбору. Наслідком визнання мовних норм є кодифікація у граматиках і словниках, що фіксують уже усталені в мові явища. Іноді мовні норми є результатом державної мовної політики.

Мовні норми є ознакою літературної мови, хоч її нормативність є явищем відносним, оскільки літературна мова має механізм збагачення, поповнення, розвитку. Зокрема, одним із таких механізмів є демократизація – поповнення літературної мови народно-розмовними формами. Мовні норми диференціюється в писемній й усній літературній мові, різних сферах спілкування й формах існування мови, функціональних стилях. Теорія мовної норми є проблемою соціолінгвістики й культури мовлення (*О. Селіванова*).

Літературна мова – головна загальнонародна, унормована й регламентована, культурно оброблена форма існування мови, що забезпечує певні сфери спілкування етносу та здебільшого отримує широку стилістичну диференціацію. Вона протиставлена діалектам, розмовній мові, просторіччю. Літературна мова вважається найвищою формою існування мови, однак сфера її використання залежить від мовної ситуації. Літературна мова може обслуговувати практично всі сфери діяльності народу, проте може обмежуватися лише деякими за умови використання іншої (*О. Селіванова*).

Літературна мова – основна форма існування мови, що є більш чи менш обробленою, поліфункціональною, стилістично диференційованою й регламентованою. Літературна мова відіграє роль у процесі становлення націй. Функціональне навантаження літературної мови неоднакове, визначальну роль тут відіграє рівень суспільного розвитку й загальної культури народу, а також умови

формування мови. Літературні мови різняться за тривалістю існування писемності. Літературні мови мають регіональні варіанти. **Носіями літературної мови** є особи, для яких вона є рідною (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Літературна мова – унормована, стандартна, правильна форма національної мови, що обслуговує культурно-освітні потреби національної лінгвокультурної спільноти, виконує консолідуючу функцію шляхом використання у сферах державного управління, засобів масової інформації, науки, культури та літератури. Літературна мова протиставляється діалектам, жаргонам, просторіччю; має усну та писемну форми; у її межах існують функціональні стилі (*Ф. Бацевич*).

Питання для самостійного опрацювання

1. Соціальна диференціація мови.
2. Стилїстична варіативність. Соціостилїстика.

Для довідки:

Соціальна диференціація мови – різновид мови, зумовлений соціальним розшаруванням носіїв; проявляється в соціальних діалектах – жаргонах різних соціальних груп, професіоналізмах, різних типах просторіччя. Співвідношення між соціальними факторами й матеріалом мови не є прямолінійним, однак зв'язок між мовою й суспільством, що виявляється як соціально зумовлена диференціація мови, є найбільш виразним (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Стилїстика – розділ мовознавства, що має основним предметом стиль у всіх мовознавчих значеннях цього терміну – як індивідуальну манеру мовлення, як функціональний стиль мовлення, як стиль мови.

Стилї мови: 1. Різновид мови, закріплений у суспільстві традиційно за кожною з найбільш загальних сфер соціального життя, частково вирізняється від інших різновидів мови за всіма основними параметрами – в області лексики, граматики, фонетики. Те ж саме, що функціональний стиль. 2. Варіативні засоби мови, які використовують у різних ситуаціях спілкування. Загалом у сучасних розвинених національних мовах є три стилі мови: 1) нейтральний; 2) «високий», книжний; 3) «низький», розмовний (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Соціостилїстика – напрямок, що виник на стику соціолінгвістики і стилїстики, виявляє й вивчає стійкі кореляції між стилїстичними явищами й соціальними характеристиками мовців, які їх використовують, а також з іншими параметрами комунікативного акту (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Стилістичний варіант: 1. Дозволений нормою варіант соціолінгвістичної змінної, що залежить від комунікативного акту: стилю, жанру, ступеня уваги мовця до свого виступу, офіційності / неофіційності і т. ін.

2. Те ж саме, що й соціолінгвістичний маркер (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Соціолінгвістичний маркер – варіант соціолінгвістичної змінної, який вказує на умови реалізації комунікативного акту, сигналізує про стилі, жанрі, ступінь уваги мовця до свого виступу, офіційності / неофіційності і т. ін. (*В. Кожем'якіна та ін.*).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Прочитайте наведені вище у словнику тлумачення поняття «літературна мова». На яких ознаках літературної мови акцентуються дослідники при його визначенні? Дайте власне визначення поняттю «літературна мова». Назвіть найважливіші властивості літературної мови.

Завдання 2. Прочитайте фрагмент статті (*Сюта Г. Літературна норма vs норма поетична*). Висловіть власні міркування щодо того, які диференційні ознаки вможливають розмежування понять «літературна норма» та «мова художньої літератури»?

За критерієм ставлення до літературної мовної норми, її збереження чи оновлення дослідники оцінюють співвідношення літературної та поетичної мови як різних, хоч і тісно взаємопов'язаних, систем. «Мова письменників (мова художньої літератури), хоч зазвичай і орієнтується на ті самі [літературні] норми, але містить і багато нового. Крім того, мова художньої літератури має на тільки комунікативні, а й естетичні цілі. Вона широко використовує різні стилі. З цього погляду це система більш вільна, ніж літературна мова» (Р. О. Будагов).

Отже, теза про вплив індивідуальної мовотворчої практики письменників на формування норм літературної мови – стрижнева для концепції визначення рівня розвитку літературної мови та тенденцій становлення літературних норм. Із неї випливає генетичний взаємозв'язок мови художньої літератури та літературної мови, літературної та стильової (художньої, поетичної) норми. У сучасній українській лінгвостилістиці це положення наразі залишається у площині: «на всіх часових зрізах літературної мови художні тексти визнаються одним із важливих критеріїв становлення літературної норми» (С. Я. Єрмоленко). Однак воно втрачає статус домінантної тези через супровідну значущість художньої літератури на тлі зростання ролі мови засобів масової інформації.

Опозиція *літературна норма – поетична норма* дає змогу визначити диференційні ознаки, які уможливають розмежування цих понять. Передусім відзначимо, що істотна відмінність між літературною та поетичною нормою – у ступені імперативності / диспозитивності, соціально-культурної значущості й усвідомленості цих норм для соціуму. «Хоч норма має тенденцію до обов'язковості .. вона ніколи не може досягти сили закону природи, інакше вона стала б законом і втратила б значення норми» (Я. Мукаржовський). Зіставляючи норми мови та мистецтва, дослідник проілюстрував різницю реалізації норм літературної мови як *площини відносної гнучкості* та норм у мистецтві, де вони реалізуються як *максимально гнучкий регулятивний принцип*: «норми існують для того, щоб від них відступати».

Цю думку розвиває В. П. Григор'єв, стверджуючи, що «існує глибинна подібність у принципах будь-якої художньої творчості щодо мовотворчості: 1) норми літературної мови не можуть не «порушуватися», якщо художник хоче сказати «нове слово»; 2) «тільки порушувати» їх він не може; результатом стали б всього-на-всього лінгвістичні експерименти».

Різними є й *механізми усталення літературної та поетичної норми*, які залежать від рівня культурного досвіду і свідомості: автора; інтерпретатора, дослідника (Ю. С. Степанов). Тож класична тріада автор – читач – інтерпретатор репрезентує цілісність процесу співтворення поетичної норми.

Ще одне конкретизувальне щодо поетичної норми поняття – *белетристична норма*, адже «творчість будь-якого сучасного нам поета сприймається не тільки на тлі чинних норм літературної мови, але й на тлі середніх белетристичних норм поетичної мови певного періоду» (В. П. Григор'єв).

З окресленого випливає ще один важливий аспект: подібно до літературної норми, поетична норма – *категорія історична*. Змінність, коливання цієї стильової норми зумовлені динамічною природою самої поетичної мови, історично-соціальними чинниками, міжкультурними контактами, загальним культурним рівнем соціуму, впливом книжної і розмовної мови тощо, також вона видозмінюється відповідно до літературних традицій, течій, стильових напрямків, мистецьких шкіл та індивідуальних стилів (С. Я. Єрмоленко).

Констатація змінності та стабільності поетичної норми пов'язана з поняттями *традиція і новаторство*, а також з обґрунтуванням *часових і просторових* параметрів норми.

Закони розвитку літературної та поетичної мови, а відтак і літературної та поетичної норми – не тотожні, але глибоко співвідносні. Тому повноаспектне вивчення історії літературної мови не може не передбачати вивчення історії поетичної мови та поетичної норми як однієї з одиниць її виміру. Визначення

часових, просторових та ідіостильових параметрів поетичної норми, опис типологічних та історичних тенденцій її становлення дає змогу продемонструвати системні зв'язки з літературною нормою, окреслити загальну картину розвитку національного художнього стилю.

Завдання 3. Перекладіть фрагмент статті українською мовою (*Крысин Л. П. Языковая норма и речевая практика*). Висловіть власні думки щодо того, чому відхилення від мовної традиції, словникових, граматичних правил і рекомендацій вважається порушенням норми та негативно сприймається носіями літературної мови. Поясніть, чому на всіх етапах розвитку літературної мови, при її використанні в різних комунікативних умовах можливе варіювання мовних засобів.

Термин *норма* лінгвісти використовують в двох значеннях – широкому і вузькому.

В *широком значенні* под нормой подразумевают такие средства и способы речи, которые стихийно, спонтанно формировались в течение многих веков и которые обычно отличают одну разновидность языка от других. Поэтому можно говорить о норме применительно к территориальному диалекту <...> По-своему «нормален» и любой из социальных или профессиональных жаргонов: например, то, что используется в торговом аргоне, будет отвергнуто теми, кто владеет жаргоном плотников; устоявшиеся способы использования языковых средств существуют в армейском жаргоне и в жаргоне музыкантов, и носители каждого из этих жаргонов с легкостью отличают чужое от своего, привычного и поэтому для них нормального.

В *вузькому значенні* норма – это результат кодификации языка. Разумеется, кодификация опирается на традицию существования языка в данном обществе, на какие-то неписанные, но общепринятые способы использования языковых средств. Но важно при этом, что кодификация – это целенаправленное упорядочение всего, что касается языка и его применения. Результаты кодифицирующей деятельности (а этим занимаются главным образом лингвисты) отражаются в нормативных словарях и грамматиках. Норма как результат кодификации неразрывно связана с понятием литературного языка, который и называют *нормированным*, или *кодифицированным*. Территориальный диалект, городское просторечие, социальные и профессиональные жаргоны не подвергаются кодификации: никто сознательно и целенаправленно не следит за тем, чтобы <...> продавцы не использовали терминологию плотников, а солдаты – слова и выражения музыкантов, и поэтому к таким разновидностям языка – диалектам, жаргонам – не применимо понятие нормы в узком смысле этого термина.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5

Тема: Проблема соціальної диференціації мови

План

1. Проблема соціальної диференціації мови в соціолінгвістиці.
2. Соціальний діалект (соціолект) як відгалуження загальнонародної мови.
3. Арго. Жаргон. Сленг. Функція жаргонної лексики в публіцистиці.
4. Молодіжний соціолект: причини виникнення, функціонування, ознаки, лексико-фразеологічний склад, взаємодія з іншими підсистемами мови.

СЛОВНИК БАЗОВИХ ТЕРМІНІВ

Діалект: 1. *Територіальний* – різновид національної мови, якому властива відносна структурна близькість і який є засобом спілкування людей, об'єднаних спільністю території, а також елементів матеріальної, духовної культури, історії. Сукупність діалектів утворює *наріччя*, сукупність наріч – *діалектну мову*, що є однією з двох основних форм (поряд з літературною) національної мови.

2. *Соціальний* – відгалуження загальнонародної мови, уживане в середовищі окремих соціальних, професійних, вікових та ін. груп населення. Характеризується специфічними особливостями у формуванні, доборі й використанні певної частини лексичних і фразеологічних засобів. Обсяг словника таких груп зумовлюється ступенем їхньої відособленості від решти носіїв мови і включає в себе певну кількість специфічних слів) (*В. Русанівський та ін.*).

Соціолект – соціально марковані лексеми та словосполучення певної суспільної групи (професійної, вікової й ін.) у межах національної мови. Соціолект розглядається як жаргон у первинному розумінні цього терміна, тобто додаткова лексична система для певних форм мовного існування, що представляє паралельну експресивно-оцінну, найчастіше стилістично знижену синонімію позначень загальновідомих понять і належить певній соціальній субкультурі.

Соціолект містить і *інтержаргон* – загальний жаргон, який у масовій свідомості значно послабив зв'язки з первинними сферами вживання, однак не втратив своєї стилістично зниженої маркованості. Соціолект не є мовою, оскільки ґрунтується на закономірностях національної мови. Він є надбанням відкритих соціально-професійних груп, характеризується стилістичною зниженістю, пейоративністю і не виконує функції утаємниченості, умовності, відмежування. Соціолект – динамічна лексична система, вона характеризується нетривкістю в часі й може проникати до літературної мови (*О. Селіванова*).

Арго – один із різновидів соціальних діалектів, *штучно створювана умовна говірка* якої-небудь вузької замкненої соціальної або професійної групи, незрозуміла для сторонніх. Іноді термін «арго» вживається на позначення певного соціального чи професійного відгалуження від загальнонародної мови (напр., артистів, музикантів, спортсменів, військовослужбовців та ін.), тобто в тому ж значенні, що й термін *жаргон*. У вужчому розумінні арго – мова «соціального дна», декласованих та антисоціальних елементів (рекетирів, злодіїв, жебраків, картярів-шулерів тощо) (*В. Русанівський та ін.*).

Арго – підсистема мови, що *вирізняється особливостями лексики*, менше – фонетики й синтаксису та виконує конспіративну функцію. Носієм є соціальна група, яка прагне до ізоляції від основної частини суспільства, до забезпечення внутрішньої солідарності групи та до створення й використання таємної мови, незрозумілої іншим. Кваліфікується як один із соціолектів мови. Термін з'являється в XVIII ст. у Франції для позначення мови злочинців, жебраків та інших маргіналів. Іноді диференціюють професійні арго: акторів, військових, мисливців і т. ін. У цьому разі термін зближується з термінами «сленг», «професійний, корпоративний жаргон» (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Арго – соціальний *різновид мовлення*, *лексикон* відносно замкнених професійних (ремесників, торговців) і соціальних груп (сезонних робітників), також декласованих (злодіїв, злочинців, жебраків, картярів тощо), призначений для конспіративних потреб відокремлення групи від суспільного загалу, для збереження таємниць ремесла, роду занять, власної безпеки і т. ін. На відміну від жаргону, арго є таємною мовою й незрозуміла пересічним мовцям (*О. Селіванова*).

Жаргон – різновид соціолекту як *додаткова лексико-фразеологічна система* мови, яка містить паралельні експресивно-оцінні, найчастіше стилістично знижені, позначення загальновідомих понять і належить певній субкультурі. Жаргон не є мовою, оскільки не має власної специфіки фонетичного та граматичного рівнів і ґрунтується на закономірностях національної мови.

Жаргон характеризується специфікою лексико-фразеологічних і словотворчих засобів. Лексика поповнюється запозиченнями з інших мов і діалектів, різними способами словотворення (компресія, семантична деривація). Психологічним підґрунтям виникнення є прагнення соціальних груп до самоідентифікації, що реалізується в бажанні вразити адресата неординарністю й експресивністю мовлення, а також у зневазі до усталених мовних норм.

На відміну від арго – таємної, конспіративної форми існування мови замкнених соціально-професійних груп, жаргон зрозумілий пересічним мовцям, характеризується стилістичною зниженістю, пейоративністю, жартівливою чи

вulgарною конотативною забарвленістю й не виконує функції утаємниченості, умовності, відмежування. Жаргон – динамічна лексична система, вона характеризується нетривкістю в часі. Термін «жаргон» часто ототожнюється з термінами «сленг», «соціолект», «соціальний діалект» (О. Селіванова).

Жаргон – соціальний різновид мовлення, який використовується в межах певної професійної групи людей. Основна комунікативна функція – підкреслення приналежності до певної автономної групи шляхом уживання специфічних слів, форм і зворотів (Ф. Бацевич).

Групові жаргони – соціально зумовлені різновиди національної мови, засновані на виокремленні людей за соціальними ознаками, за віком, способом життя, за видами діяльності, за інтересами; різновид соціальних діалектів. Використання групових жаргонів залежить від умов спілкування (ситуації, мети, теми, адресата і т. ін.), проте, на відміну від функціональних стилів кожен із групових жаргонів має обмежене середовище, у межах якого він може використовуватися, і за межами якого не вживається і незрозумілий.

Групові жаргони – це соціальні символи, що маркують приналежність до тієї чи тієї групи. За ступенем замкнутості соціальної групи і залежно від ціннісних орієнтацій всередині неї вони можуть бути більш-менш відкритими, а жаргонізми розподіляють за стилістичною шкалою від розмовно-жартівливих до грубих і вульгарних. Від загальнонародної мови жаргони вирізняються лексикою, фразеологією, особливим словотвір, але при цьому не мають специфічну граматичну структуру. Слова і словосполучення, що утворюють підсистеми жаргонів, називаються *жаргонізмами* (В. Кожем'якіна та ін.).

Інтержаргон – сукупність жаргонізмів різних відкритих соціально-професійних груп, поширена в засобах масової комунікації (газетах, журналах, радіо, на телебаченні, в Інтернеті) або в художній літературі та претендує на статус загальнолітературної лексики. Інтержаргон характеризується стилістичною зниженістю, пейоративністю, може не містити вказівки на сферу вживання, служить для характеристики мовлення персонажів, створення гумористичного ефекту тощо. Є одним із джерел переходу жаргонізмів до літературної мови за умови позбавлення культурних, функціонально-стилістичних, оцінно-емотивних конотацій, можливо, зміни денотативного значення. Термін «інтержаргон» ототожнюють із соціолектом (О. Селіванова).

Сленг – нелітературна додаткова лексична система, яка представляє паралельну експресивно-оцінну, найчастіше стилістично знижену синонімію позначень загальновідомих понять і належить певній соціальній субкультурі;

різновид соціолекту – соціально маркованої лексики певної суспільної групи (професійної, вікової й ін.) у межах національної мови. Нерідко сленг має атрибути «молодіжний», «студентський», що значно звужує його значення. Сленг не є формою існування мови, оскільки не має власної специфіки фонетичного та граматичного рівнів і ґрунтується на закономірностях національної мови. Іноді сленг ототожнюється з арго. На відміну від арго, сленг зрозумілий пересічним мовцям, є надбанням відкритих соціально-професійних груп, характеризується стилістичною зниженістю, пейоративністю й не виконує функції утаємниченості. Термін здебільшого ототожнюється з термінами «соціальний жаргон» і «різновид соціолекту» (О. Селіванова).

Сленг: 1. Те ж саме, що *груповий жаргон*. 2. Те ж саме, що *молодіжний жаргон*. 3. Сукупність жаргонізмів у розмовній лексиці, відбиває грубувато-фамільярне, іноді гумористичне ставлення до мови. Вживається переважно в умовах невимушеного спілкування (В. Кожем'якіна та ін.).

Питання для самостійного опрацювання

1. Соціальні діалектизми: історія розвитку та дослідження.

Для довідки: див. Додаток 2

Бугера О. А. Соціальні діалектизми: історія розвитку та теоретичного опрацювання. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2011. Вип. 6 (2). С. 30–38.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Прочитайте наведені вище у словнику тлумачення понять «арго», «жаргон» і «сленг». Чи є відмінності у визначенні цих понять у різних дослідників? На яких аспектах функціонування арго, жаргону та сленгу в людських спільнотах акцентуються науковці?

Висловіть власні міркування щодо суперечностей у потрактуванні соціальних діалектів і важливості їх дослідження в соціолінгвістичному полі.

Завдання 2. Прочитайте фрагмент статті (Дзюбишина-Мельник Н. *Сучасний жаргон і сучасне розмовне мовлення*). Висловіть власні думки щодо того, чи змінилася роль молодіжного жаргону в житті суспільства, чи є він поширеним явищем. Чи можна активне залучення жаргонізмів у художні твори, на сторінки преси вважати підтвердженням того, що жаргонізми зрівнюються у статусі із засобами літературної мови?

Сучасний молодіжний жаргон за своєю суттю той самий, що й жаргони попередніх років. А саме:

1. Він обслуговує певну соціальну групу, що є його творцем та носієм.

2. Він значною мірою використовує засоби попередніх етапів свого функціонування. Наприклад, із 20-х рр. (періоду безпритульних дітей) відомі слова: антон – сторож, бабка – целковий (гроші взагалі), ажур – порядок, алкан – п'яниця тощо. Із 50-х рр. (періоду стиляг) відомі триндьож – пуста балаканина, бути на стромі – бути на сторожі, пильнувати під час якогось заходу, шухер – заклик до втечі. Із 70-х - 80-х рр. (періоду хіпі) знаємо скипати – іти геть, розклад – ситуація, фенька – браслет із бісеру, розборка – з'ясування стосунків, тусовка – зібрання хіпі. Жаргонні утворення і далі постійно оновлюються, модифікуються, урізноманітнюються. Пор. розгалужені синонімічні ряди: торба – гаплик – хана – труба – глина – слива – ландиш – кінець, крах чогось; герла – матильда – клава – тьолка – тітка – дівчина.

3. Сучасний молодіжний жаргон має типову стилістичну маркованість: знижено-грубувату, вульгарну, фамільярну, що й забезпечує йому експресію в іронічно-жартівливому ключі. Часто жаргонізми творяться на основі метафори, метонімії, синекдохи. Напр.: ласти – ноги; лопати – руки, чан – кумпол, башка – гризло – чайник – голова; рило – пачка – будка – обличчя; хавальник – рот; шпала – висока людина; знюхатися – успішно встановити зв'язок між модемами.

У сленговій лексиці використовуються суфікси зниженої емоційної маркованості: -уха – депресуха, класуха; -юк – сідюк (сідіром); -ло – файло, тобто файл. Трапляються утворення із здрібніло-пестливими суфіксами на зразок велик – велосипед, телик – телевізор, тазик – комп'ютер, хом'ячок – комп'ютерна миша.

4. Сленг вийшов за межі великих міст.

5. Помітна в сленгу й інша скерованість – на очуднення через мову і тих, хто є його носієм, власне самої мови. Це досягається шляхом різних змін, зокрема:

а) зміна значення відомих у загальноновживаній мові слів: тачка – таксі, лимон – мільйон, капуста – долари, могила – Києво-Могилянська академія;

б) фонетичної деформації слів: дьоріш – директор, фізра – фізкультура, матра – математика, украха – українська мова;

в) залучення чужомовних засобів. Найбільше сучасне джерело – англійська мова: фейс – обличчя, мані – гроші, бай – бувай, бьозденік – день народження, піпли – люди, кікнути – ударити. Чимало утворень російського походження: прикид – одяг, ландиш – кінець, крах, неприємність, приколюватись, приколот, прикольно – жартувати. Можна виявити німецькі запозичення: ахтунг – увага, варум – чому, вассер – вода, дощ. Є арабізми: кайф – блаженство, насолода, кайфувати – насолоджуватися.

6. У сленгу простежується гіпертрофована дія закону економії мови. Пор.: маг – магнітофон, комп – комп’ютер, дек – декан, клава – клавіатура, зад – домашнє завдання, шиза – затьмарення тощо.

Специфікою саме українського сучасного сленгу можна вважати обмежене використання внутрішньомовних ресурсів через обмежене послуговування українською мовою в живому спілкуванні мешканців міст.

Завдання 3. Висловіть власні міркування щодо запропонованих тем, оформивши свої думки у вигляді зв’язного тексту (2–3 стор.).

1. Соціальна диференціація мови – одна з проблем соціолінгвістики.
2. Професійні жаргони в діяльності журналіста.
3. Жаргонізми в мові Інтернету.
4. Причини залучення жаргонізмів на сторінки ЗМІ.
5. Віковий аспект вживання жаргонізмів.
6. Гендерний аспект вживання жаргонізмів.
7. Психологічні засади вживання жаргонізмів.
8. Жаргонна лексика в мовленні молоді.
9. Жаргонізми в мові телевізійних програм.
10. Функції жаргонної лексики в мові художньої літератури.
11. Особливості дослідження соціальних діалектів у соціолінгвістиці.
12. Особливості дослідження соціальних діалектів у мовознавстві.

Завдання 4. Укладіть невеликий словник (10–15 слів) жаргонної лексики, яку Ви знаєте. Для довідки зверніться до словників (*Сучасний український молодіжний сленг / уклад.: А. В. Шумейкіна, Т. П. Павлюк; Український молодіжний сленг сьогодні / уклад. С. Пиркало*). Наприклад:

Автоматом; студ. Без складання заліку або екзамену.

Андерсен; мол. Брехлива особа.

Валити; студ. Необ’єктивно оцінювати знання студентів на екзамені.

Вікно; студ. Пара, на яку не призначене заняття.

Втикатися; мол. Розуміти щось, розбиратися в чомусь.

Общага (гурт / гуртак / гуртня / гуртяга); студ. Гуртожиток.

Розкрутити; мол. Примусити когось витратити гроші.

Сачок; мол. іронічно або несхвальн. Ледар, нероба.

Хвіст; студ. Академічна заборгованість.

Шара; мол. Шанс, можливість; студ. Складання іспиту чи заліку з максимальним балом за мінімальних попередньо докладених зусиль.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 6

Тема: Соціальний аспект спілкування

План

1. Соціально-комунікативні сфери спілкування.
2. Вплив соціальних факторів на певні сфери та ситуації спілкування.
3. Успішне спілкування. Мовний етикет.
4. Толерантність, її принципи, межі та реалізація засобами мови. Терпимість.

СЛОВНИК БАЗОВИХ ТЕРМІНІВ

Соціально-комунікативні сфери комунікації – сфери людської діяльності, кожна з яких характеризується відносно однотипними умовами спілкування, які зумовлюють певні правила використання мови.

Відповідно до *видів людської діяльності* виділяють такі сфери: освіти, науки, культури, масової комунікації, книгодрукування, промислового виробництва, торгівлі, релігії, транспорту, судочинства, сфери міжособистісного спілкування та ін. Відбір мовних засобів (лексичних, синтаксичних, стилістичних) і правила їх застосування в різних комунікативних сферах і підсферах, зумовлюють специфіку функціональних стилів і підстилів.

Класифікація соціально-комунікативних сфер комунікації заснована на відмінностях соціальної взаємодії. Використання мови в офіційних і неофіційних ситуаціях відбивається в наявності *офіційних* і *неофіційних* сфер. Залежно від можливості або неможливості регулювання спілкування адміністративним або законодавчим шляхом сфери розмежовують на *регульовані* (регламентовані) і *нерегульовані*. Ті сфери, де використання мови є особливо значущим для її функціонального розвитку, називають *домінантними* (В. Кожем'якіна та ін.).

Сфери офіційного спілкування. Офіційне спілкування відбувається в офіційних ситуаціях, де мовна поведінка осіб підпорядковується правилам, закріпленим або в суспільній практиці, або законодавчо (В. Кожем'якіна та ін.).

Сфери неофіційного спілкування. Неофіційне спілкування відбувається в неофіційних ситуаціях, вирізняється відсутністю регулювання. До них зараховують: дружнє, побутове повсякденне спілкування (В. Кожем'якіна та ін.).

Соціальні (екстралінгвістичні) фактори – параметри соціальної (позамовної) дійсності, що зумовлюють зміни в мові як *глобального*, так і *приватного* характеру. До соціальних факторів відносять демографічні параметри (чисельність населення, що говорить на тій чи тій мові, спосіб розселення, вікова

диференціація носіїв мови і т. ін.), соціальна структура суспільства, культуромовні особливості (наявність письмових традицій, культурно зумовлені мовні контакти) і т. ін. (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Спілкування успішне – тип спілкування, результатом якого є досягнення учасниками перлокутивного ефекту, запланованої предметної і/або комунікативної мети, повна або така, що задовольняє комунікантів, реалізація комунікативних стратегій, втілення комунікативних смислів (*Ф. Бацевич*).

Ефект перлокутивний – досягнення адресантом за допомогою мовленнєвих актів певної ілокуції адекватного своїй комунікативній меті реагування адресата (*Ф. Бацевич*).

Культура етносу комунікативна – закріплені в щоденній комунікації зразки ефективного спілкування як компонент культури етносу; фрагмент етнічної культури, який віддзеркалює звичну комунікативну поведінку певної національної лінгвокультурної спільноти (*Ф. Бацевич*).

Культура комунікативна – комунікативна поведінка етносу як компонент його національної культури; фрагмент національної духовної культури, який відповідає за комунікативну поведінку етносу (*Ф. Бацевич*).

Етикет комунікативний – дотримання принципів куртуазності спілкування з орієнтацією на особливості комунікативної поведінки етносу, мовою котрого відбувається спілкування; вживання системи стійких формул спілкування, прийнятих у певній національній лінгвокультурній спільноті (*Ф. Бацевич*).

Етикет мовленнєвий – використання засобів мовного коду конкретної ідіоетнічної мови, якою здійснюється комунікація, відповідно до мовленнєвої ситуації; система стійких формул і знаків спілкування, узвичаєних у конкретній національній лінгвокультурній спільноті, скерованих на встановлення оптимального мовленнєвого контакту між співбесідниками (*Ф. Бацевич*).

Толерантність: 1) правильне розуміння різноманіття культур світу, форм і способів проявів людської індивідуальності, що вможливають знання, відкритість, спілкування та свободу думки, совісті й переконань. Це моральний обов'язок, політична та правова потреба; 2) активне ставлення, сформоване на підставі визнання універсальних прав і основних свобод людини; 3) обов'язок сприяти ствердженню прав людини, плюралізму, демократії, верховенства права; 4) нетерпиме ставлення до соціальної несправедливості, невідмова від своїх або поступка чужим переконанням (*Декларація принципів толерантності*).

Питання для самостійного опрацювання

1. Мова чоловіків і жінок як одиниця соціолінгвістичного дослідження.

Для довідки:

Гендер – стать людини з огляду на розподіл між чоловіком і жінкою соціальних функцій, форм діяльності, специфіки поведінки, культурних норм тощо. Гендер створюється суспільством як *організована модель соціальних відносин між жінками і чоловіками, що визначає їхню роль і місце у суспільстві та його складниках* (сім'ї, політиці, культурі, економіці, освіті, релігії тощо). Гендер є продуктом розвитку культури й соціуму, він має ознаки інституційності, ритуалізованості, релятивності й конвенційності. Дослідники виокремлюють загальнонаукові й лінгвістичні принципи аналізу гендеру. *Лінгвістичними* принципами вважаються динамічність і змінність цієї категорії в мові й комунікативних ситуаціях: вона виявляється з різною інтенсивністю й нерідко взагалі зникає в деяких дискурсах.

Уперше термін у значенні «соціальна стать, на відміну від біологічної статі» уведений американським психоаналітиком Р. Столлером у 1968 р. у праці «Стать і гендер: про розвиток маскулінності й жіночності». Проте лише на початку 90-х рр. гендер отримав термінологічний науковий статус у соціології, політології, культурології, а дещо пізніше – у мовознавстві. Сьогодні гендер став одним із перспективних й актуальних напрямів соціолінгвістичних, психолінгвістичних, лінгвокультурологічних, текстових й ін. досліджень (*О. Селіванова*).

Лінгвістична гендерологія – маргінальна галузь мовознавства, яка досліджує вплив на особливості мовленнєвої поведінки, мовної компетенції, ментального лексикону і т. ін. соціальної статі (гендера) людини, що визначається розподілом між чоловіком і жінкою соціальних функцій, форм діяльності, специфіки поведінки, культурних норм тощо. Проблематика лінгвістичної гендерології надзвичайно широка й передбачає вивчення зафіксованих у мові стереотипів фемінності й маскулінності, зіставний аналіз гендерної асиметрії різних мов, дослідження мовленнєвих показників жінок і чоловіків (інтенцій, стратегій, типів комунікативних актів тощо), статистичні експерименти гендерних стилістичних особливостей, гендерний аналіз дитячого мовлення тощо. Лінгвістична гендерологія пояснює також взаємозалежності гендерної специфіки й нейрофізіологічної організації вербальних функцій і поведінки, аналізує зв'язки гендера й мовлення білінгвів, процесів навчання мові тощо (*О. Селіванова*).

Родолект – сукупність мовних рис, що характеризують «чоловічу» або «жіночу» мову. Відмінності в мові за гендерною ознакою є не в кожній мові. Це

залежить від соціокультурної специфіки етносу, умов його розвитку та формування. Наприклад, в японській мові є значні відмінності між чоловічою та жіночою мовою, що реалізується в інтонації, регістрі, лексиці. В інших мовах різниця незначна, однак вона є. Зокрема, англійські прикметники *adorable* ('обожнюваний', розм. 'милий'), *charming* ('чарівний'), *sweet* ('солодкий', перен. 'приємний'), *lovely* ('гарний', розм. 'відмінний') більше вживані в жіночому мовленні, у чоловічому мовленні використовуються більш нейтральні слова – *great* ('великий', розм. 'прекрасний, чудовий'), *terrific* ('страшний', розм. 'відмінний'), *neat* ('відповідний, рідкісний') (В. Кожем'якіна та ін.).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Розгляньте подану таблицю.

Як Ви вважаєте, чому особа у своїй комунікативній поведінці керується не стільки індивідуальним, скільки колективним, історичним досвідом, що реалізується у формулах соціального етикету?

Чи можна формули мовного етикету вважати складовою частиною мовної комунікації?

Чи можна формули соціального етикету (які подано в таблиці) розглядати як різновиди категорії ввічливості, що передають суспільні взаємини і служать засобом позитивного ставлення мовця до адресата мовлення на соціальній і персональній дистанції?

У чому виявляється соціолінгвістичний аспект реалізації категорій ввічливості в різних сферах діяльності людини?

Завдання 2.

Наведіть приклади етикетних мовних форм, які співвідносні з формулами соціального етикету (за поданою вище таблицею). Наприклад:

Формули соціального етикету вітання: *Здрастуй /-те! Добрий день! День добрий! Вітаю! Кланяюсь! Привіт! Салют! Здоров!*

Формули соціального етикету вибачення: *Вибач /-те, Прости /-ть, Пробач /-те, Прошу пробачення, Прошу вибачення, Перепрошую, Даруйте, Мені соромно.*

Формули соціального етикету прощання: *Прощай! До побачення! Бувайте!*

Завдання 3. Категорія ввічливості в мові представлена різнорівневими мовними засобами. Складіть речення, у яких є мовні засоби, що репрезентують **комунікативно-семантичний** (стереотипні висловлення); **морфологічний** (модальні й займенникові слова, вигуки; форми особи, числа, часу, способу, виду дієслів); **синтаксичний** (звертання, речення різного типу); **словотворчий** (зменшено-пестливі суфікси) та **стилістичний** (емоційно-експресивні та суб'єктивно-оцінні компоненти значень слів, речень) рівні мови. Наприклад:

Комунікативно-семантичний рівень: *Я прошу пробачення, дайте мені слово!; Добрий вечір всім! Я хочу висловити свої щирі співчуття всім, хто втратив своїх близьких і друзів на цій жахливій війні; Свята правда! Ви говорите святу правду!*

Синтаксичний рівень: *Здрастуйте, тітко! Чи ви ще живенькі-здоровенькі?!; Ой-ой-ой! Прошу, не треба!; Послухайте, оригінальний мужчино!*

Завдання 4. Прочитайте фрагмент статті (Білоконенко Л. А. *Інтерпретаційна неоднозначність поняття «кооперативна комунікація»*). Дайте власне визначення поняттям «кооперативна комунікація», «ввічливість», «повага».

Як співвідносяться між собою поняття «толерантність» і «ненасильство» та «толерантність» і «терпимість»?

Кооперативний контакт – це координація сил, взаємодопомога учасників; категорія поведінки, яка діє на рівні відносин людей і тільки через них стає суспільним явищем. Таку взаємодію уможлиблює повсякденна злагодженість осіб, що робить її основою визначеності установок громадської свідомості <...>

Згода в суспільстві має своє морально-етичне значення, проте воно не однозначне в мові. Оцінка встановлюється в рамках певної етичної системи, переважно з'ясовується в компетенції моралістів. Кооперація ґрунтується не так на розсудливості, як на вміннях, навичках індивідів, що стали органічним складником менталітету <...>

Ввічливість – система людських комунікативних взаємодій, ‘мова стосунків’. Вона – моральна якість, категорія, для якої характерна повага до співрозмовника; демонстратор загальних норм спілкування або особистого доброзичливого ставлення до адресата. Ввічливість має величезний арсенал як вербальних, так і поведінкових засобів. Вона може проявлятися як щирість, а може бути маскою: безліч сфер і ситуацій контакту, статусні та рольові позиції індивідів формують різні її ‘образи’.

Внутрішня цінність поваги безперечна, однак вона є щось більше, тож бачимо певні варіанти розуміння. Якщо говорити про повагу до думок, вчинків, до яких ми повинні ставитися толерантно, то за такого бачення майже повністю нівелюється аспект моральної незгоди, внутрішнього неприйняття. Тоді про толерантність не може йти мова. Доречніше сказати про терпимість до індивіда (культури) за умови моральної незгоди з його думками або вчинками. Ця формула відновлює в пам'яті християнську заповідь про ненависть до гріха, але любов до грішника. Є небезпека такого осмислення, адже не зрозуміло, чому повага до людини повинна заважати боротьбі з її неетичними, неморальними вчинками. У такому разі толерантність і терпимість уподібнювати не можна. Толерантність (на відміну від терпимості) не оперує аксіологічними категоріями ‘добре – погано’, а ґрунтується на протиставленні ‘свій – чужий’; це поблажливість до ‘чужого’, відсутність ворожості.

Толерантність інколи ототожнюється з ненасильством. Однак це неправильно, оскільки перше передбачає відповідальність особи за свою діяльність, цілі; друге – за засоби досягнення мети. У соціально-політичному сенсі ненасильство – це відступ від насилля як способу завершення конфліктів; із позиції менталітету, – відхід не тільки від боротьби, але й від справедливості.

Загалом морально-етичні закони кооперативної комунікації пропонують людині не завдавати шкоди іншій особі, демонструвати розуміння, повагу, толерантність, прагнути до згоди.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 7

Тема: Соціокультурний контекст конфліктної комунікації

План

1. Соціальні аспекти конфліктної комунікації.
2. Комунікативна невдача (провал).
3. Конфліктна комунікація. Конфліктогени.
4. Мовні і психологічні способи нейтралізації та запобігання конфлікту.

СЛОВНИК БАЗОВИХ ТЕРМІНІВ

Лінгвістична конфліктологія – розділ соціолінгвістики, що займається вивченням типів мовних конфліктів, причин їх виникнення, а також пошуком шляхів їх запобігання та нейтралізації (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Соціальна конфліктологія вивчає конфлікти соціальних суб'єктів: соціальних спільностей (класів, груп та ін.), соціальних інститутів (сім'я, армія, система освіти, держава, церква, політичні партії та ін.), історичних спільнот, суспільств і цивілізацій (*Л. Гуменюк*).

Конфлікт – це стан (ситуація) зіткнення сторін (учасників конфлікту), які мають несумісні інтереси, погляди, мету, через що кожна з них діє всупереч іншій, послуговується мовними та / або позамовними засобами.

Динаміка конфлікту – це раптова або поступова зміна стосунків опонентів, їхньої мети, мовної й позамовної поведінки. Динаміка має три стадії:

1) передконфліктна – виникнення проблемної ситуації, її усвідомлення особами, спроби розв'язати проблему кооперативними способами;

2) власне конфліктна – початок відкритого протистояння сторін, коли їхні дії спрямовані на захоплення, утримання певного об'єкта, примус опонента до відмови від своєї мети, зміни поведінки;

3) завершення – часткова або повна нормалізація стосунків (*Л. Білоконенко*).

Конфліктна взаємодія – це процес, де відбувається мовна та / або позамовна, випадкова або спланована, прихована або відкрита, тривала або короткочасна, активна або пасивна боротьба між особами, коли вони відстоюють власні потреби (*Л. Білоконенко*).

Комунікативні невдачі (неуспішна комунікація) – невідповідність очікуваного й реального результату процесу спілкування індивідів, зумовлена як мовними, так і позамовними факторами. Комунікативні невдачі можна послабити, перепитуючи, уточнюючи, виправляючи, пояснюючи, доповнюючи інформацію,

тоді як конфліктна комунікація передбачає стан протиборства. Це вможливило важливий висновок: не кожна комунікативна невдача переходить у конфліктну комунікацію. **Конфліктна комунікація є різновидом комунікативної невдачі.** Переважно процес її формування з неуспішною має три варіанти розвитку:

- 1) ситуація, коли є загроза вияву конфлікту, але його можна нейтралізувати;
- 2) ситуація є реальною основою конфлікту, проте сторони хочуть його уникнути, послабити протидію;
- 3) ситуація сприймається як непереборна та конфліктна (Л. Білоконенко).

Невдача комунікативна (у міжкультурному спілкуванні) – нерозуміння або неповне розуміння одним із комунікантів мовленнєво-поведінкового акту іншого, викликаного неволодінням першим системою значень тієї культури, мовою котрої відбувається спілкування; неволодіння або неповне володіння комунікативними навичками, притаманними певній національній лінгвокультурній спільноті (Ф. Бацевич).

Девіація комунікативна – збій у спілкуванні, недосягнення очікуваного перлокутивного ефекту (перлокуції), причиною яких є недостатня комунікативна компетенція адресанта (Ф. Бацевич).

Девіація мовна – тип комунікативної невдачі чи збою у спілкуванні, причиною яких є недостатня мовна компетенція учасників. Це різноманітні помилки, неточності, обмовки, описки, пов'язані зі специфікою лексичної та граматичної семантики мови, якою відбувається спілкування (Ф. Бацевич).

Конфліктна комунікація – це репрезентація мовними засобами процесу створення, підтримки комунікативного простору, що зумовлений зіткненням різних інтересів, поглядів, потреб, цінностей індивідів, напруженням і загостренням їх суперечностей. Конфліктна комунікативна взаємодія (конфліктна комунікація) є складником конфліктної взаємодії (поряд із докомунікативною реальністю, соціально-психологічними й етно- та лінгвокультурними аспектами діяльності людини). **Конфліктна репліка** комуніканта є частиною загальної комунікативної єдності, оскільки зв'язок між опонентами передбачає наявність двох видів реплік: «репліка-акція» та «репліка-реакція» (Л. Білоконенко).

Конфлікт у комунікації – різке зіткнення комунікативних стратегій учасників спілкування, викликане несприйняттям низки його складових, зокрема, вживаних засобів мовного коду; культурних чинників, утілених у цьому коді; етнічних, культурних тощо стереотипів і упереджень і т. ін. (Ф. Бацевич).

Мовні конфліктогени – засоби національної мови, що реалізують мовний конфлікт. Кожна конфліктна тактика має власний набір ознак, що її маркують. Такими є конфліктні засоби, доступні для усвідомлення в контексті цієї ситуації: слова, речення, інтонація, а також міміка, жести, поза тощо. Маркери є найпереконливішими символами зіткнення, оскільки мова має властивості, які +створюють однозначну інтерпретацію переданих змістів (*Л. Білоконенко*).

Нейтралізація конфлікту – комунікативна ситуація, коли один із суб'єктів намагається подолати складні обставини, послабити вияв суперечностей, схилити співрозмовника до своєї точки зору або досягти компромісу. В основі цього процесу – універсальні риси поведінки індивіда в конфліктній ситуації, зумовлені національними характерними рисами, особливостями мовного етикету, нормами та моделями поведінки, специфікою реалізації комунікативних тактик (*Л. Білоконенко*).

Запобігання міжособистісному конфлікту – комунікативна ситуація, що передбачає сукупність прийомів, методів і засобів вербального та невербального впливу на співрозмовника на передконфліктній стадії задля запобігання певної проблеми (*Л. Білоконенко*).

Питання для самостійного опрацювання

1. Спілкування в соціально неоднорідному середовищі.
2. Бар'єри в комунікації.

Для довідки:

I. Людське середовище, у якому відбувається спілкування, неоднорідне в соціальному плані, адже комунікація здійснюється між представниками різних соціальних верств і груп.

Для успіху комунікації необхідно своєрідне взаємне пристосування учасників комунікативної ситуації. Таке пристосування може стосуватися:

- 1) набору мовних засобів;
- 2) правил їх використання в цій ситуації;
- 3) тактик мовного спілкування;
- 4) невербальних компонентів (жестів, міміки, рухів тіла і т. ін.).

Для всіх чотирьох типів комунікативного пристосування має значення відмінність комунікантів за ознаками «свій / чужий» і «вище / нижче».

При спілкуванні зі «своїм», тобто людиною з того ж соціального середовища, знайомим, людина вільна у виборі мовних засобів; при спілкуванні з «чужим» відбувається селекція мовних засобів – шляхом перемикання на стилістично більш

офіційний реєстр, самообмеження мовного репертуару, а також у вигляді редуції суто індивідуальних мовних характеристик (слова і вирази, які людина любить вживати у спілкуванні з офіційними чи неофіційними особами. Така селекція спостерігається і при спілкуванні дорослого й дитини, начальника й підлеглого і т.

Правила використання мовних засобів розрізняються залежно від того, чи відбувається спілкування у звичному чи незвичному для мовця середовищі.

У *звичному соціальному середовищі* часті відступи від нормативних форм мови, коли мовець змушений ретельніше дотримуватися правил вживання мовних засобів, в іншому разі його чекає *комунікативна невдача* (подив, нерозуміння, відмова від спілкування) або своєрідні «санкції» від тих, із ким він вступає в контакт (глузування, осуд, обурення і т. ін.).

Спілкування в *незвичному соціальному середовищі* часто характеризується тим, що особи володіють різними підсистемами однієї національної мови: одні – виключно або переважно літературною мовою, інші – діалектом, треті – просторіччям або яким-небудь соціальним жаргоном і т. ін. Мовне спілкування може відбуватися з використанням засобів кожної з цих підсистем: носій діалекту використовує місцеву говірку, носій просторіччя – просторічні слова і звороти, носій літературної мови – засоби мови літературної. Однак при загальному відносному взаєморозумінні – оскільки всі вжиті в комунікації засоби належать одній національній мові – можливі *комунікативні провали*, зумовлені тим, що зовні схожі або тотожні мовні знаки мають у різних підсистемах неоднаковий зміст: розрізняються за змістом, конотацією, експресивно-стилістичним забарвленням, функціонально-стилістичною належністю і т. ін. (https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/sociologiya/SOTSIOLINGVISTIKA.html).

Бар'єри комунікативні – різноманітні труднощі, непорозуміння, що виникають у міжособистісному спілкуванні й визначаються лінгвістичними, когнітивними, соціальними, психологічними причинами. У сфері міжкультурної комунікації причинами бар'єрів може стати неповне володіння комунікативними й лінгвокультурними нормами спілкування, узвичаєними в певній лінгвокультурній спільноті (Ф. Бацевич).

Бар'єри спілкування лінгвокультурні – комунікативні бар'єри, причиною яких стає неволодіння або неповне володіння комунікантами (або одним із них) лінгвокультурними нормами спілкування, узвичаєними в певній національній лінгвокультурній спільноті (Ф. Бацевич).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Прочитайте запропонований фрагмент (Гуменюк Л. Й. *Соціальна конфліктологія*). Схарактеризуйте соціальну конфліктологію як науку. Що є її змістом? Як ця наука пов'язана з іншими науками? Порівняйте соціологічний і психологічний підходи до аналізу конфлікту.

Об'єктом соціальної конфліктології є соціальні суперечності та соціальні конфлікти в найрізноманітніших виявах у всіх сферах життєдіяльності суспільства, **предметом** – вивчення природи, причин, механізмів дії соціальних конфліктів у суспільстві, а також розробка технологій їх попередження, виявлення, відстежування і врегулювання або вирішення.

З огляду на це соціальна конфліктологія досліджує:

- конфлікти як вияви суспільних суперечностей;
- певні елементи, сторони конфліктів (ідеї, цінності; індивіди з різними інтересами; соціальні інститути і спільності; національні спільності та ін.);
- конфлікти як процеси, що мають певну структуру й умови перебігу (становлення, розгортання, вирішення, попередження);
- конфліктні ситуації, соціальну напруженість, соціальні депривації;
- причини, умови, приводи конфліктів;
- основні типи публічних конфліктів у суспільстві (політичні, юридичні, економічні та ін.);
- основні типи суб'єктних конфліктів у суспільстві (інституційні, формаційні, цивілізаційні та ін.);
- прогнозування, попередження, вирішення конфліктів і ін.

Зміст соціальної конфліктології складається з таких рівнів знання:

- загальнотеоретичного (фундаментального) – пояснення конфлікту як соціального феномену, аналіз його природи, динаміки, місця та функції в системі соціальних дій і взаємодій;
- конфліктологічних теорій середнього рівня – вивчення конкретних видів конфліктів, які виникають у всіх сферах суспільного життя (соціальної, політичній, культурній, трудовій), різних спільнотах (сім'я, колектив, фірма);
- практичного (прикладного) – технології врегулювання і вирішення соціальних конфліктів.

На цій основі соціальна конфліктологія розробляє необхідні теоретико-прикладні орієнтири, якими можна скористатися під час управління соціумом. Характеристика дисципліни з наукового погляду передбачає також виокремлення її закономірностей і категорій <....>

Соціальна конфліктологія оперує категоріями, які об'єктивно відбивають реальні конфлікти і все, що відбувається під час їх розгортання. До її *базових категорій* належать такі поняття: конфлікт; соціальна суперечність; соціальна напруженість; протилежні суспільні інтереси, цілі, цінності; суб'єкти конфлікту; об'єкт (предмет) конфлікту; структура та динаміка конфлікту.

Соціальна конфліктологія тісно *пов'язана з іншими науками*, причому цей зв'язок двосторонній: з одного боку, конфліктологія черпає з цих наук методологічні та теоретичні основи, з іншого – сприяє виробленню технологій вирішення конфліктів у системі цих наук. Кожна з них має певне предметне поле:

- філософія – слугує методологією соціальної конфліктології (філософські дослідження суперечностей і конфлікту, закони й категорії філософії);

- соціологія – вивчає проблеми соціуму та суспільства загалом (зокрема і конфлікти), а її методологічна база є основою конфліктологічних досліджень;

- політологія – досліджує проблеми влади, володіння якою, як правило, завжди спричиняє конфлікти між партіями, рухами або індивідами;

- культурологія – вивчає конфлікти в ціннісно-мотиваційній та духовній сфері, пов'язані з особистісним та цивілізаційним розвитком;

- правознавство – вивчає суперечності, що виникають унаслідок невиконання державою або особою чинного законодавства;

- історія – описує історичні факти, в основі яких є соціальні (міжнародні, міждержавні, внутрішньополітичні та ін.) конфлікти;

- психологія дає ключ до розуміння психологічних джерел конфлікту.

Соціальна конфліктологія узагальнює й показує напрацювання галузевих наук: психології конфлікту, соціології конфлікту, культурології конфлікту й інших галузевих наук, інтегруючи їх напрацювання і спрямовуючи на практичне вирішення конфліктів. Так, психологія конфлікту досліджує психологічні проблеми теорії особистості, її структури, мотиваційної складової, психічних процесів та психологічних станів. Соціологія конфлікту вивчає конфлікти (внутрішньоособистісні, міжособистісні й соціальні) з боку соціальної обумовленості потреб, інтересів, прагнень суб'єктів, а також відповідних конфліктних дій, що відповідають їх природі. На відміну від психології конфлікту, соціологія конфлікту «соціальніша», тобто пов'язана з соціологією, історією, політологією й іншими науками, об'єктом яких є суспільство (*Л. Гуменюк*).

Завдання 2. Прочитайте запропоновані фрагменти текстів. З'ясуйте, з яких причин між комунікативними діями осіб виникають комунікативні невдачі. Чи можна та за яких умов ці комунікативні невдачі вважати підставою для конфліктного ризику чи мовного конфлікту?

- 1)** – Ти коли до бабусі їхала, для чого взяла мою туш для вій?
 – А ми увечері з дівчатами хотіли піти погуляти.
 – А те що мені в понеділок іти на роботу, а туші немає, нічого?
 – Мамо, ти й так красива.
 – Ти вважаєш, що забрати мою річ, нічого не сказати – це нормально?
 – Мамо, ну чого ти? Це було один раз. Тобі й без туші добре!

- 2)** – Хто ти такий?!
 – А ти мене не впізнаєш?
 – Я тебе ніколи не бачила!
 – Ти мене не хотіла бачити!
 – Неправда!!!
 – Звідки ти тоді знаєш, що це неправда?

- 3)** – Петро Іванович Малина тут проживає?
 – Ну...
 – Тут, чи ні?
 – Ну...
 – Ви щось ще знаєте, окрім «ну»?
 – Ти хто? Що треба?

- 4)** – Я все тобі поверну!
 – Навряд...
 – Я все зроблю, я все зроблю сам!
 – Годі...
 – Я сам усе владнаю!!!
 – Якого біса!
 – Я обіцяю!!!
 – Знаєш, що ти можеш зробити зі своїми обіцянками?

- 5)** – Швидко, – говорить перший. – Вивернули кишені.
 – А в чому річ? – питається хтось.
 – Годинник.
 – Який годинник?
 – Золочений, – говорить охоронець. – Золочений ролекс.
 – А ми тут до чого?
 – Крім вас, тут нікого не було <...> Кишені вивернув!
 – Що? – злякано перепитує Какао.
 – Я сказав – кишені вивернув (*Жадан С. Денеш Мод*).

Завдання 3. Прочитайте фрагмент монографії (Білоконенко Л. А. *Українськомовний міжособистісний конфлікт*). Установіть відповідність між засобами мовного впливу на адресата для запобігання конфлікту та ілюстративним матеріалом, у якому мовці застосовують ці засоби.

Засоби мовного впливу на адресата для запобігання конфлікту

1. Пояснення своєї позиції. Загалом спокійна й доброзичлива відповідь, обґрунтування своєї позиції, поглядів, ставлення до ситуації передбачають кооперативне спілкування, а під час конфліктного ризику дають змогу оптимізувати комунікативний контакт та його тональність. Водночас суб'єкт може повідомити й важливу, раніше невідому інформацію.

2. Згода зі співрозмовником. Застосовується для того, щоб продемонструвати контактеру, що їхні позиції близькі та можна досягти компромісу.

3. Конструктивні пропозиції. Цей засіб уможливорює врахування інтересів співрозмовника та знаходження компромісу. Співрозмовник отримує чіткий результат – інформацію про дії, час, місце, і з цим знімається емоційна напруга.

4. Вислуховування та прийняття інформації. Інколи складно слухати те, що говорить співрозмовник (несправедливі, образливі, грубі слова; інформація, яка нас не стосується), але конфліктувати не хочемо. За таких умов вислуховуємо й погоджуємося (нехай навіть формально) з контактером. Адресат ніби не чує інформацію, не розуміє вербальну агресію, адже знає, що це лише емоції.

5. Вербалізація небажання конфліктувати. Суб'єкт чітко висловлюється щодо того, що не хоче вступати у протидію, має цілком визначене бажання конструктивного контакту.

6. Звертання. Для попередження суперечки типовим є використання форм звертання. Воно має своєю причиною підвищену емоційність, оскільки в українській мові є багато зменшувальних суфіксів для передання різних відтінків емоцій. Супроводжується звертання й різними означеннями, ввічливими формами.

7. Зміна теми спілкування. Застосовуючи цей засіб, мовець сам організовує спілкування, бере на себе активну роль у контакті, пропонує співрозмовникові, що треба зробити. Головно останній заспокоюється та починає сприймати ситуацію по-іншому. Засіб не завжди полягає в тому, щоб повністю змінити тему й заговорити про щось стороннє, а також щоб спрямувати думки партнера в інший бік, надати конструктивного розвитку події або відволікти від чогось.

8. Передбачення реакції співрозмовника. Припускати реакцію адресата можна при особистому та дистантному контакті для психологічної нейтралізації. Передбачення реакції не означає, що суб'єкт лише намагається її уникнути, він

може сам говорити про те, яким є його співрозмовник, що, на його думку, він буде далі говорити та робити, тобто прогнозує й озвучує «чужі» слова та описує дії.

9. Директивні форми. Форми на зразок *не сердься, не гнівайся, не лайся, не сварися, не кричи, припини, перестань, зупинись* – це вербальна оцінка поведінки співрозмовника з констатацією його емоційного стану для гальмування. Слова реалізують мету запобігання конфлікту з відкритим впливом на людину. Засіб не завжди продуктивний, але наказ, особливо різкій, помітно діє на особу.

10. Відмова від попередньої репліки. Якщо адресант додатково пояснює свої думки, дії, то адресат може відмовитися від своїх суджень або й заперечувати їх. Відмова із запереченням реалізується в мові різними засобами. Зокрема, індивід може виправдовуватися за сказане раніше, мотивувати свої попередні думки, дії або лише заперечити самому собі без розкриття сутності, погоджуючись із контактором. Акції, якими реалізують призупинення конфлікту, часто починаються зі слів *послухай мене, давай*. Є також форми на зразок *я думаю, я хочу, я хотів би*, якими особи намагається переконати партнера, але не вважає свої думки (дії) єдино правильними; *не знаю, не розумію, виходить, значить, отже* і т. ін. для вираження невпевненості, узагальнення.

11. Профілактична «амортизація». Це погодження з думкою співрозмовника для протидії психологічному тиску. Передбачає використання реплік на зразок: *ти маєш рацію (правий), що я нічого не вмію (не знаю)*. Віддзеркалення – тонка психологічна дія, адже контактер не повинен подумати, що над ним підсміюються чи знущаються. Повторюючи слова іншого, треба створювати враження, що вони його власні.

12. Мовчання. Під час розвитку конфліктної ситуації одна з осіб не відповідає на образи, нападки й вербальні прояви агресії. Мовчання може бути маркером конфронтації, проте на передконфліктній стадії воно є тактикою, що забезпечує стратегію уникнення. Це особлива «відповідь», спричинена бажанням вийти зі складної події через брак моральних або фізичних сил, або особа не може чи не хоче визначати лінію своєї поведінки, має негативний досвід контакту. Нерідко людина мочить, щоб дати адресанту можливість висловитися, позбутися підвищеної дратівливості.

13. Переривання спілкування. Це відхід, успішний засіб запобігання розвитку сварки. Переривання не розв'язує проблему, але вможливує уникнення суперечки, відтерміновує обговорення питання до того часу, коли про нього індивіди зможуть спокійно поговорити без емоційного напруження.

Ці засоби можуть бути більше або менше ефективними, тому вони не завжди дають змогу змінити ситуацію та зменшити емоційну напругу.

А. Обійдемося без взаємних звинувачень; Я не проти твоїх слів (дій, вчинків, думок), але пропоную подумаємо про це завтра.

Б. – Та ви що, пане Юрію, це не в моїх... правилах... розпитувати... випитувати... І взагалі, як я міг знати, що ви сюди заявитеся?.. – зчудувався настоятель. – Господь з вами, сину!

– По-перше, я вам не син... – знову занервував Юрій.

– Вибачте, але так прийнято... так завжди священники зверталися до молодих парафіян, – розгубився панотець (*Тарасюк Г. Храм на болоті*).

В. – Ти не мусиш навіть розлучатися із нею <...> Що, не весело хіба?

– Весело... – зітхав Ілля. А Марла далі гнула своє:

– Я ж не верещу по-бабськи: брось ёй, астафь, уйді, давай женіцца!

– Так, я знаю, що тобі пофіг усе...

– Мені? Пофіг?! Це ж бо чого?

– Ну, всі ці штуки для тебе попсові й незначущі...

– От бовдур! <...> Я просто не хочу ускладнювати тобі життя <...> Я ціную в тобі особистість, а не соціальну роль «чоловік». І важливий ти мені як Ілля такий-то, з такою-то долею і такими звичками <...> Розумієш?

– Розумію, – погоджувався Ілля (*Карна І. Фройд би плакав*).

Г. Я видерлася з його рук <...>

– Поки не розповіси, навіть кроку не ступлю, – швидко відповіла я, не даючи собі можливості вибачити його перш ніж він встигне щось пояснити.

– Докладно? – потер ніс, радість аж переливалася через край. Він ледве стримував її, й почав, дуріючи: – Одного разу я опинився у лісі, в горах...

– Ні. Не переводь серйозні речі на жарт, не смій. Коротко і ясно, кількома словами: чому ти не давав про себе знати? (*Вдовиченко Г. Тамдевін*).

Д. – Ми не встигаємо сьогодні. Дорога погана – дощ. Скільки триватиме фестиваль? Ага. Добре. Заночуємо в готелі. Не кричи! Ти ж знаєш, я не воджу в темряві! Коли я тебе підводила? (*Роздобудько І. Дві хвилини правди*).

Е. – Будь тихо, жінко. Не будь дурна. Не пужай дітей <...> Лягай тихонько й лиши пусте. Ми з тобою через це сваритися не будемо (*Матіос М. Нація*).

Є. – І що ж тепер робити? Іти до декана? Викликати поліцію? Тікати звідси, доки не пізно?

– Та почекай! Може, це був просто збіг? <...>

– Еван, я тебе не розумію. То ти звинувачуєш Арта, то тепер намагаєшся виправдати.

– Насправді я хотів лише пересвідчитись, що інших варіантів немає... А виходить, є. Я вже й сам нічого не розумію!

– В такому разі ми повинні йти шляхом виключення (*Соколян М. Кодло*).

Ж. – Знаєш, що? Я розумію. Ти мені заздриш! Так, я знаю! Я відбулася як дружина, мати. Я можу дозволити собі купувати все, що хочу. А що зробила ти? «Я буду письменницею!». І який результат? Дві нікому не відомі маленькі книжечки, які ніхто не читав і не читатиме. (Друга жінка мовчить) Мовчиш? А ти ще й заплач! Не шкода тебе. Ну, я пішла!

З. – От ти, Маню, феміністка. І що воно тобі дає? Чого ти цим добиваєшся? Щоб усі чоловіки повиздыхали? І ти хочеш сказати, що це нормально?

– З чого ти взяв, що я феміністка?

– А хто? У кого на столі ще може валятися книга Забужко?

– Розумієш, я журналістка, мені треба бути в курсі...

– От краще ви, жінки, були б у курсі, як годиться з чоловіком говорити. А то тільки рота відкриєш – мовчи, ти дурний! <...>

Я мовчу, а про себе думаю, що таки справді він дурний, і тато його, мабуть, був такий самий (*Пиркало С. Зелена Маргарита*).

И. Ти повинен мене посварити за те, що я.... Знаєш, я зробив таке погане. Я нездара (ледащо, забудько, дурень, несаможиттєвий). Так, я не бачу (не чую, не знаю, не вмю) щось. Дійсно, я давно повинен це знати (розуміти, вміти, врахувати, сприйняти).

К. Хто це зробить? – Я зроблю (з'ясую, куплю, привезу, проконтролюю, приготую, приберу). Що будемо робити? – Зараз подумаю. Як це зробити? – Пропоную спробувати так.... Коли це буде зроблене? – Сьогодні (завтра, у понеділок). Куди зможемо поїхати? – Я пропоную поїхати... і т. ін.

Л. Я не хочу це зараз обговорювати. Зараз я зайнятий. Ми про все поговоримо пізніше.

М. – Ми учора чекали вас на вечерю. Ви ж обіцяли. Ми телефонували. А ви ще й вимкнули телефон? Ми не знали, що думати. Хіба так можна?

– Мали на те причину...

– Ну яку ще причину, якщо мати тут наготувала, стіл накрила...

– Іринина подруга потрапила в лікарню.

– Так вона ж вагітна!

– Отож бо й воно. Ми весь вечір сиділи в лікарні. Додому повернулися біля другої. Ви б хотіли, щоб ми в цей час вам телефонували!?

– Ясно...

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 8

Тема: Методи соціолінгвістичних досліджень

План

1. Методи збору соціолінгвістичних даних.
2. Анкетування. Два типи соціолінгвістичних анкет. Основні вимоги до складання соціолінгвістичної анкети.
3. Безпосереднє спостереження.
4. Специфіка інтерв'ю в соціолінгвістиці.
5. Дискурс-аналіз як провідний принцип комунікативного вивчення мови. Методологія дискурс-аналізу.

СЛОВНИК БАЗОВИХ ТЕРМІНІВ

Методи збору соціолінгвістичних даних засновані на органічному поєднанні власне соціолінгвістичних дослідних процедур із методами інших областей лінгвістики, а також соціології, етнографії, соціальної психології:

- 1) безпосереднє (пряме) спостереження;
- 2) анкетування (опитування);
- 3) інтерв'ю;
- 4) аналіз документальних джерел;
- 5) тестування.

Анкетування є продуктивним інструментом дослідження, адже безпосереднє спостереження над окремими інформантами й малими групами не завжди достатньо репрезентативно.

При інтерв'юванні спостереження за мовною діяльністю інформантів будуються так, щоб виключити або звести до мінімуму вплив спостерігача на їхню мовну поведінку. Цей метод є найбільш ефективним при вивченні мовної поведінки малих груп, члени яких об'єднані «неформальними» зв'язками.

Документальним (письмовим) джерелом є будь-яка інформація у вигляді друкованого або рукописного тексту, що стосується дослідження, але не спеціально для його обслуговування створене. Тести є різноманітні за формою завдання, які дослідник пропонує інформантам. Це можуть бути списки слів, які треба прочитати перед мікрофоном, або зв'язний текст, який читається інформантом вголос; письмові завдання на відновлення пропущених фрагментів тексту; відповіді на усні запитання дослідника і т. ін.

Процедури збору даних можна розмежувати на прийоми контрольованого спостереження (усі випадки, коли спостерігач управляє ходом експерименту,

варіюючи ті чи ті змінні, що впливають на об'єкт спостереження) і ті, які є неконтрольованим спостереженням (коли процеси мовної комунікації розгортаються перед спостерігачем у природній, живий ситуації). **Залежно від цілей** прийоми збору матеріалу можна поділити на пробні, контрольні та основні. Пробні спостереження передують основному експерименту й використовуються для вироблення вихідної гіпотези, програми польових досліджень. Контрольні спостереження перевіряють експериментальні дані. Контрольні спостереження призначені для того, щоб виключити вплив сторонніх чинників на результати експерименту (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Анкетування – один із поширених у соціолінгвістиці методів отримання матеріалу у формі відповідей на питання спеціально складеної анкети. Зміст анкет, формулювання питань, порядок їх розташування, характер і повнота відповідей на них варіюється залежно від завдань дослідника. Є різні види анкет. Найпростішим різновидом є анкета, що має на меті встановити факт деякого соціально маркованого мовного явища в тому чи тому мовному середовищі. Складні анкети можуть мати на меті встановлення реального рівня мовної компетенції (містять і тести на знання мови), досліджувати явище мовної компетенції і білінгвізму, ступінь акультурації мовного колективу, ступінь функціонального розвитку мови, характер мовної ситуації в регіоні і т. ін. (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Безпосереднє спостереження – пряме спостереження над розмовною мовою з подальшою інтерпретацією її формальної сторони за допомогою інформантів. Під безпосереднім наглядом зазвичай розуміється реєстрація подій, явищ, фактів очевидцями відповідно до заздалегідь встановленими завданнями і порядком їх фіксації. Обов'язкові вимоги – повна неупередженість спостерігача; встановлення дружніх стосунків з інформантами. Спостереженню підлягає жива мовна «поведінка» типових представників різних соціально-демографічних груп у різних ситуаціях спілкування, випадки перемикання з одного коду на інший і пов'язані з цим типи двомовності, розподіл середовищ і сфер спілкування між різними формами існування мови або між різними мовами, ступені володіння різними формами існування мови й різними мовами (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Інтерв'ю – безпосередня розмова опитуваних із дослідником, метою якої є отримання об'єктивних даних, що характеризують мову інформантів, а також виявлення їх суб'єктивних уявлень про свою мовну діяльність, зумовлену їхньою ціннісною орієнтацією або соціальними установками на різні мовні коди й окремі мовні факти. Завдання дослідника – отримати уявлення про спонтанне мовлення інформантів. Інтерв'ю було запозичене з соціології, проте в соціолінгвістиці дослідника цікавить не зміст відповідей, а **форма – мова**.

Прийоми інтерв'ю в соціолінгвістиці також мають відмінності. Напр., техніка бесіди – залежно від мети – вибудовується так, щоб відвернути увагу інформанта від установки на престижний еталон, або, навпаки, орієнтувати його на престижну форму мови. Як правило, це невимушене спілкування; проте інколи доцільно створити напружену емоційну ситуацію (*В. Кожем'якіна та ін.*).

Дискурс – мовне вираження певної соціальної практики, яка систематизована особливим використанням мови та зумовлена певною ментальністю, що ідеологічно укорінена та історично зумовлена (М. Фуко). Природу дискурсу пов'язують із двома аспектами. **Прагматичний аспект** допомагає з'ясувати ситуацію спілкування, визначити ступінь зв'язності тексту, його комунікативну адекватність, виявляти можливість його інтерпретації, тому дискурс у цьому аспекті має відношення до живого мовлення. **Когнітивний аспект** звернений до ментальності учасників комунікації, що дозволяє зрозуміти етнографічні, психологічні, соціокультурні особливості мовлення, правила породження та декодування мовлення в певних умовах, співвідношення загального й конкретного або нового і старого в мові тощо (*Л. Білоконенко*).

Дискурс-аналіз – це екзистенціальне структурно-семіотичне дослідження текстів та реакції читача. Його особливості полягають у тому, що виявляються приховані значення тексту, контекст його створення, вірогідні інтерпретації читачем/слухачем. Методологія дискурс-аналізу: дискурс як дослідження текстів та реакції читача вивчає синтаксичну або семантичну структуру тексту (або мовних одиниць, більших від одного речення) і розглядає його як лінгвістичний, так і соціокультурний виміри (*Т. Семігіна*).

Питання для самостійного опрацювання

1. Дискурс-аналіз та контент-аналіз у мовознавстві та соціології.
2. Соціолінгвістичний підхід до вивчення дискурсу.

Для довідки:

Контент-аналіз – техніка збору інформації, вироблене на основі систематичного виявлення відповідних цілям і завданням дослідження характеристик текстів (понять, дієслів, словосполучень та ін.). Контент-аналіз передбачає використання певних стандартизованих процедур, що забезпечують формалізацію та вимір досліджуваних ознак, що дозволяє робити професійні висновки про характер і особливості досліджуваного об'єкта. Особливо ефективно використання контент-аналізу при дослідженні передвиборчих програм кандидатів у президенти, політичних партій і рухів, коли за ключовими поняттями

і словосполученнями можна сформулювати уявлення про відмінні особливості кожної з них. Контент-аналіз може бути *змістовним* та *структурним*, перший зосереджує увагу дослідника на змісті повідомлення, другий – на кількості та особливості згадування контрольного терміну або імені в тексті повідомлення.

Основними завданнями контент-аналізу є:

- виявлення та оцінка характеристик тексту як ознак окремих сторін досліджуваного об'єкта;
- визначення причин або умов, що вплинули на відповідні особливості текстового повідомлення;
- оцінка ефекту впливу повідомлення на аудиторію.

Дослідження починається з аналізу текстів, у яких міститься інформація про зазначені явища і процеси. Перш за все виділяються відповідні смислові одиниці: певні відомості, кількісні показники, оцінки, поняття, що розкривають зміст того чи іншого тексту та явища, що він висвітлює. Оскільки оцінки, поняття виражаються певними термінами і характерними словосполученнями і містяться в тексті відомостей, вони також враховуються при контент-аналізі. Тож контент-аналіз починається з логічної, лінгвістичної та іншої формалізації досліджуваного тексту. Він сприяє глибшому розумінню не тільки безпосередньо змісту текстів, а й того, що сказано «між рядків».

Загалом процедури підрахунку при контент-аналізі аналогічні стандартним прийомам класифікації за виділеними угрупованнями, ранжируванням і шкальними змінами. Наприклад, проводиться обчислення відсотків по згрупованим смисловим одиницям різного змісту. Можна також зробити перехресну класифікацію (*І. Секунова*).

І контент-аналіз, і аналіз дискурсу досліджують соціальну дійсність, проте в основі обох методів лежать різні уявлення про природу цієї дійсності загалом і роль мови зокрема. Якщо аналіз дискурсу зосереджується на мінливій, непостійній природі значення і його вивченні, то контент-аналіз виходить із незмінності, постійності значення, яке уможливорює трактувати слова і тексти як повністю еквівалентні дійсності та можливості їх кількісного аналізу. Якщо аналіз дискурсу зосереджений на взаємозв'язках тексту і контексту, то контент-аналіз трактує текст абстраговано від контексту. На перший погляд відмінності між цими методами є незначними. Аналіз дискурсу цікавиться розвитком значення, його змінами в часі. Контент-аналіз вважає, що значення є незмінним, і це уможливорює підрахунки та кодування. Там, де дискурс – аналітики бачать зміни і плінність, контент-аналітики вбачають незмінність і стабільність. Проте все зауважимо, що є такі види контент-аналізу, які дуже схожі на аналіз дискурсу (*Орест Семотюк*).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Прочитайте запропонований фрагмент статті (*Семигіна Т. В. Використання дискурс-аналізу в дослідженнях із соціальної роботи*). Виокремте нову інформацію про джерела дискурс-аналізу.

Висловіть свої міркування щодо того, чому використання методів дискурс-аналізу пояснює певну мовну ситуацію, а не просто описує тексти та їх мовні засоби, підраховуючи кількість їхнього вживання. Як і будь-який соціолінгвістичний метод, дискурс-аналіз не має чітких критеріїв і процедур вимірювання. Як у цьому разі можна оцінити роль дослідника, як він може убезпечити себе від надмірної суб'єктивності?

Джерела дискурс-аналізу – у різних галузях гуманітарного знання (соціальній психології, лінгвістиці, соціології, філософії).

Наприклад, у *соціальній психології* текст, як предмет дослідницької процедури, сприймається як самостійне багатовимірне явище, здатне вмещувати і виявляти:

- а) простір індивідуального та професійного буття автора;
- б) рух змістового та функціонального досвіду автора;
- в) час культурно-історичного буття автора.

Аналітична філософія засадничо ґрунтується на тому, що не існує жорстко регламентованих методів та процедур лінгвістичного контекстуального аналізу, використовуються будь-які засоби, ефективні для даного випадку. Філософсько-позитивний сенс аналізу зводиться до виявлення прихованих значень, що формуються в процесі інтерсуб'єктивного розуміння та контекстуального вживання мови.

Герменевтики виходять із того, що інтерпретація тексту полягає не у відтворенні первинного (авторського) змісту тексту, а в створенні тексту заново, що кожен акт інтерпретації – подія в житті тексту.

Постмодерністський дискурс розширив концепції аналітичної філософії. Для нього важливим є момент багатозначності й безкінечності інтерпретативного процесу, за якого тлумачення, за визначенням Дерріди (1995) та Баумана (1992), лише розширює текст, робить його змістовнішим. Наприклад, Рікер (1996) виокремлює три етапи розуміння тексту:

- а) більш-менш об'єктивний аналіз самого тексту; структуральний та семіотичний аналіз змісту й форми;
- б) процес читання, коли текстуальний світ актуалізується, тут особлива роль відводиться теорії реакції читача;
- в) стадія екзистенціального та рефлексивного сприйняття тексту.

У центрі аналізу, за аргументами прихильників *постструктуралізму*, мають бути лише тексти, а головне в цих текстах – їхня внутрішня структура. Авторство текстів має другорядне значення, так само й наміри, ціннісні орієнтації творця текстової реальності, важлива внутрішня гра складових.

Ще одним сучасним напрямком інтерпретації текстів є так звана "*постколоніальна критика*", яка адаптувала ідеї психоаналізу, марксизму, нового історизму, фемінізму й яка використовує найрізноманітніші теоретичні моделі для аналізу культури тих народів, які звільнилися від колоніального гніту, як, наприклад, й український народ. Постколоніальна критика, як стверджують Слемон, Тіффін (1996), Бгаба, (1996), при аналізі текстів порушує проблеми етнічності, національної ідентичності, культурної універсальності, культурної гібридності та культурної відмінності, проблеми мови, культури.

Кожен із цих підходів – психологічний, філософський, соціологічний – має свої переваги й дозволяє простежити "наявний" та "прихований" зміст текстів, виявити складові професійної та духовної обдарованості автора. Синтез підходів, а не їх протиставлення забезпечує системність аналізу і тлумачення текстів, зокрема, текстів масової інформації.

Завдання 2. Прочитайте фрагмент статті (*Соколова С., Труб В., Масенко Л., Данилевська О., Руда О. Типи мовної поведінки в сучасному слов'янському білінгвальному мегаполісі*). Автори статті за допомогою анкетування визначили та схарактеризували типи мовної поведінки 188 осіб віком від 17 до 75 років, які мешкали на момент опитування в м. Києві. Яку основну класифікаційну ознаку було обрано в роботі з респондентами? Як ця ознака співвідноситься з мовними проблемами сучасної незалежної України?

1. Загальна характеристика мовної ситуації в м. Києві

Мовна ситуація у столиці незалежної України, з одного боку, відображає мовні проблеми, притаманні країні загалом, а з іншого – має особливості, зумовлені власне столичним статусом міста, у якому відбуваються активні міграційні процеси, зокрема поповнення населення вихідцями з різних регіонів України і населених пунктів різної величини і з різними мовними ситуаціями, власною історією міста тощо <...>

На початку ХХ століття українці становили менше чверті населення Києва, більше половини було росіян, близько 7% – поляків, отже, київське середовище сформувалось як переважно російськомовне ще в кінці ХІХ – на початку ХХ століть. Стрімке зростання міста внаслідок розвитку промислового виробництва спричинило приплив робочої сили передусім із навколишніх регіонів, і кількість

українців наприкінці 30-х рр. стала більшою, сягнувши за 50% населення. Абсолютна кількість росіян також збільшилася, але їхня доля впала до менш ніж 17%. Що стосується єврейського населення, то помітну розбіжність показників 1897 і 1939 рр. можна пояснити різними підходами, застосованими до опитування (показники «рідна мова» і «національність» можуть не збігатися) <...>

Дослідження 2000 року дало змогу досить детально схарактеризувати найчисельнішу на той час групу киян, що у повсякденній комунікації використовувала переважно російську мову, за різними показниками, зокрема й за етнічними. У загальному масиві опитаних у 2000-му українці становили 77%, росіяни –20%. До складу 53% російськомовного населення столиці входило 34% українців і 16 % росіян. До білінгвів належало 37 % українців і 14% росіян.

Вплив мовно-культурного середовища на майбутній вибір мовної поведінки відбивають такі дані: 70% киян, що спілкуються російською, зростали у винятково російськомовному оточенні, причому кожен другий російськомовний учасник опитування провів дитинство саме в Києві. Натомість 80% киян, які спілкуються українською, виховані в українськомовному середовищі. Ті ж столичні жителі, що послуговуються у повсякденному житті рівною мірою обома мовами, також виховані в українськомовному або змішаному українсько-російському оточенні (47 % і 25% відповідно). Цілком очевидно, що до основної маси російськомовних киян належать ті особи, що виростили в російськомовному міському середовищі.

Всеукраїнські соціологічні опитування, які регулярно проводив Інститут соціології НАН України і які серед інших містили запитання про рідну мову респондентів і мову спілкування в сім'ї, виявили істотні відмінності в мовній ідентифікації киян порівняно з жителями інших великих міст України.

Згідно з опитуванням 2000 р. в Києві спостережено значно вищий, ніж у середньому по великих містах, відсоток громадян, які визнали українську мову рідною (62,2%), а за ознакою «мова спілкування у сім'ї» лише показник українськомовного спілкування наближався до середньостатистичного по великих містах (15,6%), водночас показник російськомовного спілкування в сім'ї значно нижчий за середньостатистичний (30,0%), але вдвічі порівняно зі середньостатистичним показником зростала група тих, хто в сімейному спілкуванні використовував і українську, і російську мови (54,4%).

Загалом у Києві використання двох мов у сімейному спілкуванні поширене найбільше: тут спілкуються і російською, і українською в 2,2 разу частіше, ніж у великих містах, і в 1,8 разу частіше, ніж у малих містах. Варто звернути увагу на відмінності у кількісних показниках, які містять відповіді на запитання про мову повсякденного і родинного спілкування: розподіл відповідей респондентів про мову родинного спілкування засвідчив значно менший відсоток уживання лише

російської мови (30% проти 52,5% у повсякденному спілкуванні), тоді як показник вживання обох мов – і української, і російської – у сім'ї значно більший (54,4 % проти 32,0 %). Це свідчить про те, що в київських родинах показник двомовності вищий, ніж у позародинному міському спілкуванні, де значна частина білінгвів переходить на російську мову під тиском російськомовного довкілля.

Завдання 3. Прочитайте запропонований фрагмент статті (*Цар І. Основні напрями дослідження молодіжного мовлення в умовах білінгвізму (на матеріалі записів спонтанного мовлення та інтерв'ю)*) – у скороченому вигляді).

Про які напрямки вивчення молодіжного мовлення говорить автор статті? Які методи збору соціолінгвістичних даних застосовує автор для досягнення мети дослідження?

Мета наукової розвідки полягає в обґрунтуванні актуальних напрямів вивчення молодіжного мовлення на підставі зібраних записів усного мовлення та інтерв'ю, а завдання бачимо в тому, щоб визначити ознаки поняття “молодь” та розкрити окремі аспекти аналізу молодіжного мовлення. За ілюстративний матеріал послужили фрагменти інтерв'ю з киянами 16–30 рр. (30 інтерв'ю) та тексти записів їхнього усного мовлення, зібраних упродовж 2014–2018 рр. Для збору ілюстративного матеріалу використано методи включеного та невключеного спостереження, інтерв'ю. Записи усного мовлення та інтерв'ю здійснено в умовах, коли респонденти *не знали*, що їх записують <...>

Молодіжне мовлення треба досліджувати в контексті мовної ситуації в країні, у конкретному місті, тобто враховуючи **регіональний аспект**. Наприклад, Київ об'єднує студентську молодь з різних регіонів України. Чисельність населення міста зростає. Актуальною є характеристика “киянин у першому поколінні, другому, третьому...”, оскільки в місті одночасно взаємодіють корінні кияни, а також ті, які тільки нещодавно стали киянами або які тимчасово тут проживають, але потенційно можуть стати постійними мешканцями міста <...>

Відтак у дослідженнях молодіжного мовлення важливо враховувати певні регіональні і соціальні аспекти, зокрема потрібно зважати не тільки на мовну ситуацію в регіоні, але й тип населеного пункту (село / місто / мегаполіс). Також слід звернути увагу на тривалість проживання у місті, соціолінгвальні характеристики середовища їхньої регулярної взаємодії з іншими мовцями (школа, університет, робота тощо) <...> Важливо дослідити і **процеси переходу російськомовних на постійне спілкування українською і мотиви такої зміни коду**. У випадку з молоддю є своя специфіка, адже російськомовні молоді люди сьогодні переважно володіють українською, тоді як їхні батьки – не завжди <...>

Проблема **перемикання мовних кодів** у молодіжному мовленні давно цікавить американських та європейських лінгвістів, оскільки вона постає як наслідок еміграційних процесів та прагнення іммігрантів чи дітей іммігрантів адаптуватися до мовного середовища, у якому вони перебувають. В Україні ж проблема перемикання мовних кодів суттєво відрізняється, бо, по-перше, є наслідком тривалої взаємодії здебільшого двох мов – української та російської, а, по-друге, це мови близькоспоріднені. Відтак одночасно з'являється проблема формування і функціонування **суржику**. Вивчення суржику саме в молодіжному мовленні – важливе завдання, оскільки результати такого дослідження дадуть змогу змодельовати шляхи ймовірних мовних деформацій в мовленні майбутніх поколінь та продумати можливі засоби протидії явищам змішування мов.

Одним з важливих аспектів є дослідження української мови тієї частини молоді, для якої мова стала другим, вивченим у школі чи в дорослому віці кодом. Слід звернути увагу на явище, що раніше не було вивчене, зокрема **формування російсько-українського суржику**. Воно виникає переважно тоді, коли мовець є російськомовним в побуті, а на роботі послуговується українською: <...>

Варте уваги й **ставлення молоді до суржику**, його сприйняття в побутових ситуаціях <...> Дослідження саме ставлення молоді до мовних процесів і явищ сьогодні є надзвичайно потрібним, оскільки, з одного боку, допомагає виявити мотиви мовної поведінки, а з іншого, може спростувати вже усталені суспільні стереотипи щодо мови <...>

Актуальним напрямом дослідження є **аналіз українського мовлення тієї молоді, яка в повсякденні спілкується російською, проте володіє українською**. Молодь, для якої українська мова не є засобом повсякденного спілкування, подеколи може говорити нею чистіше, ніж мовці, що розмовляють нею постійно, адже в цьому випадку молоді люди старанно підбирають слова, намагаючись використовувати тільки ті, що, за їхніми переконаннями, точно є українськими, і водночас відсіюють слова, співзвучні з російськими, чітко вимовляють звуки і послідовно дотримуються правил наголошення <...>

Варто зауважити, що останнім часом стає актуальною проблема, яку раніше не досліджували в українських реаліях, **перемикання / змішування кодів між українською та англійською мовами або й українською / російською / англійською**, що залежить від кількості учасників комунікації, рівня їхньої освіти та мовної компетенції <...>

Традиційно в центрі уваги українських мовознавців, як і їхніх колег за кордоном, перебуває **молодіжний сленг**. Важливо зафіксувати його риси на конкретному синхронному зрізі, адже пріоритетність джерел сленгу в різні

періоди змінюється і залежить від соціальних тенденцій. В умовах білінгвізму потрібно враховувати вплив російської мови на український сленг <...>

Важливо дослідити функціонування сленгу в контексті, адже саме залежно від контексту і ситуації спілкування мета вживання сленгу може відрізнитися <...>

Українська мова в молодіжних повсякденних практиках, як і в практиках дорослих мовців, представлена зазвичай у трьох “варіантах”, що відрізняються ступенем проникнення в неї одиниць російської: 1) відносно “чиста” українська мова без вкраплень російських слів; 2) українська мова з поодинокими вкрапленнями російських слів; 3) суржик. Крім того, всі ці варіанти об’єднує наявність молодіжного жаргону та значної кількості запозичень з англійської мови. Саме тому суржик молоді не можна ототожнювати з суржилом представників старших вікових категорій, бо в ньому вже є елементи молодіжного жаргону і значна кількість запозичень. Так само й у разі перемикання мовних кодів з української на російську або вкраплення окремих елементів з російської мови: у випадку з молоддю такі процеси будуть відрізнитися від аналогічних процесів у мовленні старших вікових груп, бо, по-перше, частина лексики відрізнитиметься і, по-друге, структура висловлювання теж не буде однаковою, що спричинено швидким темпом молодіжного мовлення, його емоційністю.

Завдання 4. Дайте відповіді на питання анкети (Додаток 3).

Завдання 5. Напишіть академічне есе (див. приклад Додаток 4). Обсяг – до п’яти сторінок. Формат DOC, Microsoft Word 2003 або 2007; аркуш – А4, поля: верхнє і нижнє – по 2 см, лівє – 3 см, правє – 1,5 см. Шрифт – Times New Roman, стиль – звичайний, кегль – 14, інтервал – 1,5, абзацний відступ – 1,25 см. Есе повинне мати титульний аркуш (див. Додаток 5) та список використаної літератури, оформлений відповідно до вимог нового ДСТУ 8302:2015.

Теми есе

1. Чи може знання соціолінгвістики допомогти в повсякденному житті?
2. Як вивчення соціолінгвістики допомагає у професійній діяльності?
3. Соціолінгвістика і влада: взаємозв’язок.
4. Інтернет і мова з позиції соціолінгвістики.
5. Віддзеркалення політичних подій у соціолінгвістиці.
6. Мовець у соціолінгвістичному дослідженні.
7. Соціолінгвістика та демократизація суспільства.
8. Чи можна виправдати сленгізми в мові?
9. Суперечливість соціолінгвістичних досліджень: причини.
10. Чи довіряє суспільство соціологічним дослідженням і чому?
11. Нестійкість мовної ситуації в Україні.
12. Конфлікт у соціолінгвістичних дослідженнях.

ЛІТЕРАТУРА ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. 2-е изд., стер. Москва : УРСС : Едиториал УРСС, 2004. 571 с.
2. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ : Довіра, 2007. 207 с.
3. Білоконенко Л. А. Дискурсивні маркери конфліктності: когнітивний та прагматичний аспекти. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Мовознавство*. № 11. 2013. Випуск 19, том 1. С. 45–51.
4. Білоконенко Л. А. Інтерпретаційна неоднозначність поняття «кооперативна комунікація». *Український смисл : наук. зб.* Дніпро : Ліра, 2018. С. 3–13.
5. Білоконенко Л. А. Українськомовний міжособистісний конфлікт : стилістика, моделі комунікації, запобігання : монографія. 2-е вид., перероб. і допов. Кривий Ріг : Видавництво ФО-П Чернявський Д. О., 2019. 186 с.
6. Бугера О. А. Соціальні діалектизми: історія розвитку та теоретичного опрацювання. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2011. Вип. 6 (2). С. 30–38.
7. Гуменюк Л. Й. Соціальна конфліктологія : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 564 с.
8. Декларация принципів толерантності. *Законодавство України*. http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_503.
9. Дзюбишина-Мельник Н. Сучасний жаргон і сучасне розмовне мовлення. *Наукові записки. Т. 20. Філологічні науки*. Київ, 2002. С. 14–18.
10. Карпінський Ю. До питання про базовий понятійно-термінологічний апарат сучасного соціолінгвістичного дослідження. *Studia philologica*. 2017. С. 87–91.
11. Ковач Л. Л. Мовна політика України: проблеми, реалізація, перспективи. *Політологічні студії*. 2010. Вип. 1. С. 92–101.
12. Кожемякина В. А., Колесник Н. Г., Крючкова Т. Б., Парфенова О. С., Трушкова Ю. В., Биткеева А. Н., Горячева Н. А. Словарь социолингвистических терминов. Москва, 2006. 312 с.
13. Кормилицына М. А. Как помочь адресату правильно интерпретировать сообщение? *Проблемы речевой коммуникации : межвуз. сб. науч. тр.* / под ред. М. А. Кормилицыной. Саратов, 2014. Вип. 14. С. 14–25.
14. Крысин Л. П. Языковая норма и речевая практика. *Отечественные записки*. Москва, 2005, № 2 (23). <http://www.philology.ru/linguistics2/krysin-05.htm>
15. Куранова С. І. Основи психолінгвістики. Київ : Академія, 2012. 208 с.
16. Макович Х. Я., Вербицька Л. О., Капітан Н. О. Словник термінів і понять із риторики. Львів, 2016. 140 с.
17. Мамчур Л. І. Мовна і комунікативна компетентність особистості: суть і характерні ознаки. *Педагогічні науки*. Херсон, 2006. Вип. 42. С. 19–197.
18. Михальчук О. "Мовна поведінка" як категорія української соціолінгвістики. *Мова і суспільство*. 2014. Вип. 5. С. 28–38.
19. Ренчка І. Ідеологізація та деідеологізація лексем у словниках української мови ХХ – поч. ХХІ століть : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2017. 231 с.

20. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія (1290 термінів і понять). Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
21. Семигіна Т. В. Використання дискурс-аналізу в дослідженнях із соціальної роботи. *Наукові записки*. Том 19, Спеціальний випуск : у двох частинах. Ч. 2. Національний ун-тет «Києво-Могилянська академія». 2001. Том 19. С. 322–325.
22. Семотюк Орест. Аналіз дискурсу vs. контент-аналіз: методично-методологічні відмінності і подібності. *Людина. Комп'ютер. Комунікація*. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. С. 79–82.
23. Секунова, І. О. Суть та значення контент-аналізу в дослідженні інформаційних матеріалів президентських кампаній в Україні. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2013. № 1. С. 56–59.
24. Соколова С., Труб В., Масенко Л., Данилевська О., Руда О. Типи мовної поведінки в сучасному слов'янському білінгвальному мегаполісі. *Українські обрії : доповіді XV з'їзду славістів*. Київ, 2013. Вип. 6. Ч. 1. (Мовознавство). С. 173–196.
25. Сучасний український молодіжний сленг : словник-мінімум / уклад. : А. В. Шумейкіна, Т. П. Павлюк. Ялта, 2011. 103 с.
26. Сюта Г. Літературна норма vs норма поетична. *Культура слова*. Київ, 2011. Вип. 74. С. 52–53.
27. Українська мова. Енциклопедія / укл. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2007. 752 с.
28. Український молодіжний сленг сьогодні / уклад. С. Пиркало ; ред. та післямова Ю. Мосенкіс. Київ : Мова та історія, 1999. 87 с.
29. Цар І. Основні напрями дослідження молодіжного мовлення в умовах білінгвізму (на матеріалі записів спонтанного мовлення та інтерв'ю). *Мова і суспільство*. Вип. 9. С. 63–70.
30. Чернікова Л. Ф. Культура і техніка мовлення в телерадіожурналістиці. *Культура народів Причорномор'я*. 2007. № 111. С. 88–90.
31. Шарманова Н. М. Етнолінгвістика : навч. посіб. / за ред. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг : НППАСТЕРІКС, 2015. 192 с.
32. Юрченко В. І. Рідна мова як чинник психічного розвитку і становлення особистості дитини. http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/ridna_mowa_uk/index.php?page=rm29_02

Питання для самоперевірки

1. Що вивчає соціолінгвістика?
2. Хто ввів у науковий обіг термін «соціолінгвістика»?
3. Які визначення соціолінгвістики як науки вам відомі?
4. Назвати основну проблематику соціолінгвістики.
5. У чому полягає різниця у предметі дослідження мікро- та макросоціолінгвістики?
6. Що є об'єктом синхронічної соціолінгвістики?
7. Що є об'єктом діахронічної соціолінгвістики??
8. Як співвідносяться поняття «соціолінгвістика» і «соціологія мови»?
9. Чому поняття «комунікація» дослідники трактують широко?
10. Як співвідносяться поняття «комунікація» та «спілкування»?
11. Як науковці трактують поняття комунікативного простору та часу?
12. Які види комунікації визначають за способом соціалізації?
13. Якими є загальні умови мовної комунікації?
14. Що таке мовна ситуація?
15. Назвіть основні компоненти мовної ситуації.
16. Що характеризує сучасну мовну ситуацію України? У чому полягає її деформованість?
17. Які закони про мови ви знаєте?
18. Чим визначається мовна поведінка особистості?
19. Дайте визначення поняттю «комунікативна компетенція мовця».
20. Назвіть два напрямки засвоєння літературної мови в аспекті культури мовлення.
21. Дайте визначення поняттям «мовна спільнота», «мовне середовище», «мовний колектив», «мовний союз».
22. У чому полягає відмінність норми літературної мови від інших підсистем національної мови?
23. Які є два підходи до визначення поняття «літературна мова»?
24. Що вивчає соціостилістика?
25. Що таке соціальний діалект та чим він відрізняється від територіального?
26. Які класифікації соціальних діалектів вам відомі?
27. Як співвідносяться поняття «арго», «жаргон», «сленг»?
28. Чим характеризується віковий аспект жаргоновживання?
29. Чи є «жіноча мова» соціально менш маркована? Свою думку обґрунтуйте.
30. Хто є носіями молодіжного соціолекту?
31. Які основні риси молодіжного соціолекту?
32. У чому полягає лінгвістична специфіка молодіжного сленгу?
33. Назвіть основні сфери та причини побутування молодіжного сленгу.
34. Які основні лексико-семантичні поля молодіжного сленгу?
35. Що є джерелами формування та поповнення молодіжного сленгу?
36. Що таке «моногосія», «диглосія»?
37. Дайте визначення білінгвізму.

38. Як розрізняється індивідуальний та масовий білінгвізм?
39. Чим пояснюється поява суржику?
40. Назвіть різні типи інтерференції.
41. Назвіть елементи узагальненої моделі мовної комунікації.
42. Які фактори перешкоджають ефективному спілкуванню?
43. Дайте визначення поняттям «безконфліктна, кооперативна, злагоджена, успішна, ефективна комунікація». Чи є між ними відмінність?
44. Поясніть особливості трактування терміна «толерантність» із позиції етики, політології, філософії. З яким значенням переважно розкривають його зміст?
45. У чому полягає двобічна оцінність слова «терпимість»?
46. Як співвідносяться між собою поняття «толерантність» і «ненасильство»?
47. Які тактики передбачає кооперативна поведінка людини?
48. Дайте визначення поняттям «компроміс, згода, порозуміння, взаєморозуміння, погодженість, примирення, консенсус, плюралізм». Чи є між ними відмінність?
49. Чи завжди є ефективною, цінною кооперативна комунікація? Як її досягти?
50. Якими ознаками визначаються прагматичні межі кооперативної комунікації?
51. Чому усвідомлення змісту моральних норм суспільства уможливорює гармонію між людьми? Які фактори потрібно враховувати для успішного контакту?
52. Як трактовано кооперативну взаємодію суб'єктів у Декларації принципів толерантності ЮНЕСКО?
53. За якої умови суб'єкт сприймає певні дії іншої особи (мовні, позамовні) як конфліктогени?
54. З якими науками пов'язана соціальна конфліктологія?
55. Чому у процесі комунікації виникають бар'єри?
56. Які три варіанти розвитку конфліктної комунікації ви знаєте? Я є різновидом
57. Дайте визначення поняттям «звичне» та «незвичне» соціальне середовище.
58. Чим зумовлена проблема використання методів дослідження для вирішення соціолінгвістичних питань?
59. Назвіть методи соціолінгвістичних досліджень.
60. У чому полягає специфіка методу «включеного» спостереження?
61. Назвіть переваги та недоліки анкетного методу.
62. Чим корисні кількісні методи під час аналізу соціолінгвістичних даних?
63. Про що треба пам'ятати досліднику, використовуючи метод інтерв'ювання?
64. Які матеріали (документи) можуть бути використані у аналізі документальних джерел для збирання соціолінгвістичної інформації?
65. Коли в соціолінгвістиці застосовується експериментальний метод?

Питання до заліку

1. Об'єкт і предмет соціолінгвістики. Соціолінгвістики як міждисциплінарна наука. Місце соціолінгвістики серед інших лінгвістичних дисциплін.
2. Течії та напрями соціолінгвістичних досліджень.
3. Празька школа функціональної лінгвістики (В. Матезіус, Б. Гавренек, Я. Мукаржовский, Р. Якобсон, М. Трубецькой).
4. Французька соціологічна школа ХХ ст. (П. Бурдьє, А. Мейє, Ж. Вандрієс).
5. Американська соціолінгвістична школа (Ф. Боас, Е. Сепір, Л. Блумфільд, Дж. Гамперц, В. Лабов).
6. Соціолінгвістика в СРСР I пол. ХХ ст. (А. Селищев, Б. Ларін, О. Баранников, Л. Якубінський Є. Поливанов).
7. Відновлення соціолінгвістичних досліджень у 60–70-х рр. ХХ ст. (М. Панов, С. Ожегов, Л. Скворцов).
8. Становлення української соціолінгвістики (О. Потебня, В. Русанівський, В. Брицин, О. Ткаченко, Н. Шумарова, Б. Ажнюк, Л. Ставицька, С. Соколова, Г. Мацюк, Л. Масенко).
9. Комунікація, її моделі та види.
10. Комунікативна ситуація. Мовна поведінка.
11. Стратегій і тактики мовної поведінки. Мовленнєвий акт.
12. Мовна спільнота: визначення поняття, поєднання лінгвістичних і соціальних ознак при визначенні поняття.
13. Визначення поняття «рідна мова». Рідна мова й суміжні поняття.
14. Мовний код. Субкод.
15. Перемикання кодів залежно від сфери та умов спілкування. Місце кодового перемикання в мовному ланцюгу.
16. Інтерференція. Передумови виникнення інтерференції.
17. Фонологічна, орфоепічна, граматична, морфеміко-словотвірна та лексична інтерференція.
18. Мовна норма: визначення поняття, призначення й роль мовної норми.
19. Відмінність норми літературної мови від квазі-«норми» інших підсистем національної мови.
20. Літературна мова. Підходи до визначення поняття «літературна мова». Властивості літературної мови.
21. Діалект. Основні властивості територіальних діалектів.
22. Соціолект. Арго. Жаргон. Функція жаргонної лексики в публіцистичному мовленні. Молодіжний соціолект.

23. Визначення та походження поняття «диглосія». Двомовність і багатомовність.
24. Види індивідуального білінгвізму.
25. Пасивний білінгвізм. Двосторонній пасивний білінгвізм. Асиметричний білінгвізм. Переваги й вади білінгвізму.
26. Політичний (лінгвополітичний) аспект білінгвізму в Україні.
27. Відмінність між диглосією та двомовністю. Моноглосність.
28. Мовна ситуація в Україні від 20-х років ХХ ст. до сьогодні. Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 року.
29. Чинники, що сформували сучасну мовну ситуацію в Україні.
30. Початок мовної соціалізації, етапи процесу соціалізації. Наслідки ізоляції особи від суспільства.
31. Етапи опанування мовленням. Рівень володіння мовою у представників різних соціальних груп (гіпотеза мовного дефіциту Б. Бернстайна).
32. Мовне спілкування в соціально неоднорідному середовищі. Взаємне пристосування учасників комунікативної ситуації.
33. Національна й соціальна своєрідність форм мовного етикету. Толерантність, її принципи, межі та реалізація засобами мови.
34. Специфіка спілкування зі «своїм» або «чужим» контактером. Комунікативна невдача (провал). Конфліктна комунікація.
35. Прийоми нейтралізації, способи вербального запобігання конфлікту.
36. Анкетування як метод отримання соціолінгвістичної інформації.
37. Сфера застосування анкет. Основні вимоги до складання соціолінгвістичної анкети.
38. Усне інтерв'ю. Специфіка інтерв'ю в соціолінгвістиці. Методика опитування респондентів.
39. «Фонетичний» текст М. Панова як приклад соціолінгвістичного тестування.
40. Методологія дискурс-аналізу.

Додаток 1**Л. Л. Ковач****МОВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ, РЕАЛІЗАЦІЯ, ПЕРСПЕКТИВИ**

В історії України мовне питання ніколи не втрачало своєї актуальності. Визнання самого факту існування української мови передбачало визнання українців як окремого етносу й можливості допущення його власного національного проекту. Тому боротьбу за українську мову влада Російської та Австро-Угорської імперій, а потім Союзу РСР сприймала як боротьбу за самостійність України.

Навіть після здобуття Україною державної незалежності український національний проект, завдяки величезній історичній ролі української мови в його виникненні, багато хто й далі бачить як такий, що розвивається в нерозривному зв'язку «українська мова – українська держава». Типова аргументація цієї ідеологеми міститься, приміром, у виступі голови Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності Л. Танюка на парламентських слуханнях «Про функціонування української мови в Україні» 12 березні 2003 р. У ньому обґрунтовується безпосередня взаємозалежність ланок: неповноцінне функціонування мови титульного етносу – неповноцінне функціонування культури – неповноцінне функціонування держави.

Не менш рішуче обстоювали ідею нерозривності української мови та української державності політики націонал-державницького спрямування під час нетривалого перебування при владі у 2005 – першій половині 2006 р. Показовою у цьому плані була заява тодішнього віце-прем'єра з гуманітарних питань В. Кириленка на прес-конференції в Івано-Франківську у березні 2006 р.: «Для нас питання державності української мови є принципово важливим. Державність української мови – це умова подальшого гуманітарного розвитку українського народу і української нації. І ми розглядаємо проблему саме так. Вона вирішена давно. Конституція прийнята у 1996 році. Ніхто не буде в цьому сенсі її міняти. Тому, я думаю, така позиція однозначна, і ми захистимо цю позицію всіма можливими засобами, які є у розпорядженні Української держави» [1, с. 207].

У виступах і публікаціях науковців та громадських діячів взаємозв'язок між українською нацією, її мовою та державністю утверджується у ще більш чіткій формі. «Доки в Україні не утвердиться мова її народу, – наголошує Г. Удовенко, – доти він почуватиме себе ущемленим, «нижчим» за інші нації... Не можна здобути справжню незалежність, не відчувши потреби в мові своєї держави» [2].

Лише мова титульного етносу, переконані Ю. Шемшученко та В. Горбатенко, може бути ознакою українського громадянства, здатна забезпечити нації її самобутність і гідність, інформаційний суверенітет, культурну цілісність, згуртованість і єдність, творчий потенціал і поступ. Коли одна з мов законодавчо визнається обов'язковою для застосування у сфері управління, освіти, інформації, пише Л. Нагорна, країна дістає додатковий державний атрибут і промовистий символ державного і національно-культурного суверенітету [3, с. 240].

Питання про зв'язок між мовою і державністю стосується не тільки самого існування нації та держави, а й характеру останньої, відповідності її мовного законодавства демократичним стандартам.

Нині *основними нормативно-правовими актами, що визначають мовну політику сучасної України* є: Закон України «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), Конституція України (1996 р.), закони «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992 р.), «Про телебачення і радіомовлення» (1993 р.), «Про інформацію» (1992 р.), «Про рекламу» (1996 р.), «Про видавничу справу» (1997 р.), «Про освіту» (1996 р.), «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.), «Про вищу освіту» (2002 р.), «Про правовий статус закордонних українців» (2004 р.); міжнародно-правові акти – Рамкова Конвенція Ради Європи про захист національних меншин (ратифікована у 1997 р.), Європейська хартія регіональних мов та мов меншин (ратифікована у 2003 році).

Відповідно до *статті 10 Конституції України* державною мовою в Україні є українська мова [4]. Згідно з офіційним тлумаченням Конституційного Суду це означає, що вона є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації, тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, у навчанні дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах [5, с. 109-119].

Поряд із цим в державі гарантується вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин України (положення 3 статті 10 Конституції України). Вони можуть використовуватися поряд з державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування у межах і в порядку, що визначається законами України.

Стаття 6 Закону України «Про звернення громадян» надає громадянам право звертатися до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб як українською, так й іншою мовою, прийнятною для сторін. При цьому рішення звернень та відповіді на них оформлюються відповідно до законодавства про мови, але можуть бути викладені у перекладі мовою спілкування заявника.

У *статті 6 Закону України «Про національні меншини в Україні»* держава гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

У *статті 7* цього ж Закону також зазначається, що держава вживає заходи для підготовки педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів. Державні органи на основі міждержавних угод сприяють національним меншинам у підготовці спеціалістів в інших країнах.

Стаття 8 надає можливість національним меншинам використовувати їхню мову поряд з українською мовою в роботі державних органів, громадських об'єднань, а також підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях, де вони становлять більшість населення [6, с. 362-363].

У *статті 13 Конституції* зазначається також про опікування України національно-культурними та мовними потребами українців, які проживають за межами держави (в процесі законотворення після ухвалення Конституції в 1996 р. вони поіменовані як «закордонні українці»).

Про обов'язок держави забезпечувати рівні конституційні права своїх громадян і не допускати будь-яких привілеїв чи обмежень, у тому числі за мовними ознаками, говориться в *статтях 3, 24 та 53 Основного закону*.

Відповідальними *державними інституціями* за реалізацію мовного законодавства в Україні є: Міністерство культури і туризму України (Сектор мовної політики), Державний комітет України у справах національностей та релігій (Департамент етнополітики та європейської інтеграції), Державний комітет України з питань телебачення і радіомовлення, Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Головним конфліктопровокуючим чинником мовної ситуації в Україні залишається питання статусу російської мови, яка не є державною, проте має історично обумовлені сильні соціальні позиції та підтримку: рідною її вважає 29,6 % жителів України [7].

Виключно російською мовою в сім'ї спілкується 28 % громадян, переважно російською, але зрідка й українською – 14,3 %, змішаною, в якій вживаються як українські, так і російські слова – 19,7 %, переважно українською, але зрідка й російською – 8,7 %, виключно українською – 29 %. Україномовним і надалі залишається здебільшого сільське населення України. Щодо урбаністичного середовища, більш-менш повноцінним україномовним міським населенням відзначається лише Західний регіон. У великих містах Сходу, Півдня, частково Центру України домінуючою є мова колишньої метрополії, тобто російська. Навіть у столиці держави – Києві мовою міського побуту й досі залишається російська мова (вживання вдома переважно російської, але зрідка й української характерне для 32 % киян, водночас майже чверть (24 %) столичних мешканців спілкується виключно російською мовою) [8, с. 66, 67, 68]. Тут не йдеться, звичайно, про якість вельми сумнівної з погляду нормативності цієї дуже «мало» російської мови, а лише про її явне кількісне переважання над будь-якими різновидами української, особливо, ж над українською літературною мовою.

Порівняно краще ситуація з розширенням сфери вживання української мови виглядає в системі освіти. Так, у 1991/92 навчальному році в Україні працювали 21 044 загальноосвітні школи. 74 % (15 538 шкіл) від їх загальної кількості становили ті, в яких навчання здійснювалося українською мовою, 16 % (3 364 школи) – російською. Поміж 6 835 331 учня загальноосвітніх шкіл частка тих, хто навчався в закладах з українською мовою навчання, становила 51% (3 516 056 учнів), з російською – 47,8 % (3 267 950 учнів) [9, с. 56-57].

Через п'ятнадцять років співвідношення помітно змінилося. У 2006/07 навчальному році в державі функціонувало 20 249 загальноосвітні навчальні заклади. Серед них з українською мовою навчання – 83,74 % (16 958 шкіл), російською – 6,18 % (1 253 школи). Поміж 4 668 968 учнів загальноосвітніх шкіл частка тих, хто навчався в закладах з українською мовою навчання, становила 72,55 % (3 387 758 учнів), з російською – 9,46 % (442 038 учнів) [10].

Разом з цим, є серйозні підстави говорити про завищені офіційні статистичні дані (адже для того, щоб оголосити школу україномовною за статусом, не обов'язково, щоб усі дисципліни в ній викладалися українською мовою), з другого боку, не секрет, що в багатьох «українізованих школах» як учні, так і вчителі на перервах, в учительській, під час різних позаурочних заходів нерідко переходять на спілкування російською мовою, що є прямим порушенням положення про єдиний мовний режим школи. Особливо незадовільним є стан функціонування україномовної освіти в Автономній Республіці Крим (АРК) де майже 91 % школярів навчаються російською мовою 3 % кримськотатарською і тільки 6 % – українською [11].

У таких же *галузях*, як сфера приватного підприємництва, спорт, книговидавництво, засоби масової інформації (особливо друковані), кінематограф наявний факт не просто повільного впровадження української мови, а помітного переважання російської.

На початку 2006 р. Українська Гельсінська спілка з прав людини оприлюднила інформацію, яку їй вдалося зібрати щодо власників та засновників 10 провідних вітчизняних недержавних телерадіокомпаній. Ознайомлення з цими відомостями переконує в тому, що маємо не просто системну експансію, а домінування закордонного капіталу в українському телевізійному просторі.

Функціонування української мови також ускладнюється відсутністю механізмів контролю за дотриманням мовного законодавства та будь-яких санкцій за його порушення. Стаття 6. Закону «Про мови в Українській РСР» з одного боку, вимагає від службових осіб володіння українською і російською мовами, а в разі необхідності – також іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків, але з другого боку, ця ж стаття застерігає, що «незнання громадянами української або російської мови не є підставою для відмови йому у прийнятті на роботу». Лише після влаштування на роботу така особа має оволодіти мовою функціонування органу або організації, де вона працює. Проте конкретного терміну для цього Закон не встановлює.

В Україні російська мова має сильну зовнішню підтримку. Прагнення зберегти за російською мовою попередні обсяги функціонування на пострадянському просторі, відновити їх належить до пріоритетів сучасної мовної політики Російської Федерації.

У роботі Державної думи Російської Федерації, у діяльності певних політичних сил час від часу відбувається поживалення «інтересу» до мовної ситуації в Україні з протестами проти «дискримінації російської мови та російськомовного населення» (наприклад, протест МЗС Російської Федерації у травні 1996 р. проти рішення міськради Львова про перейменування вулиць Пушкіна і Лермонтова на вулиці Генерала Чупринки і Генерала Дудаєва; заяви про потребу надати російській мові в Україні статус офіційної та доцільність українсько-російської двомовності на загальнодержавному рівні голови Держдуми Г. Селезньова (у вересні 1998 р.), віце-прем'єр-міністра В. Христенка (в липні 2001 р.), посла РФ в Україні В. Черномірдіна (у січні 2002 р.), хвиля заяв із приводу рішення Національної Ради з питань телебачення і радіомовлення навесні 2004 р. щодо державної мови на загальнонаціональних каналах, та необхідності приведення трансляції зарубіжних програм у відповідність з нормами національного законодавства (жовтень 2008 р.) [14].

Офіційні органи РФ зверталися зі скаргами на нібито порушення мовних прав росіян в Україні до відповідних органів ОБСЄ. Відвідавши протягом 1999-2000 рр. з метою перевірки різних регіонів України, М. Ван дер Стул прийшов до висновку про безпідставність цих скарг, заявивши разом з тим про наявність проблем із забезпеченням культурно-мовних прав українців у РФ, де немає україномовних шкіл і друкованих видань [15, с. 453-454]. На цьому наголошують і самі українські організації. Після 2004 р. проти України фактично ведеться інформаційна війна, частиною якої стала зачистка українського гуманітарного простору» [16, с. 29].

Безперечно, ідеальним було б досягнення збалансованості мовних прав нації (держави) й мовних прав особи (громадянина). Проте такого паритету, на жаль, світовий досвід поки що не може продемонструвати [17, с. 453]. Адже реалізація мовної політики, спрямованої на збереження чи зміну статусу однієї мови завжди передбачає одночасний вплив і на інші мови, сфера функціонування яких, як правило, звужується. Це яскраво виявляється, наприклад, у ситуації вибору батьками мови навчання для своїх дітей, коли альтернатива включає протилежні варіанти: рідна мова як цінність і мова більш ширшої комунікації як умова життєвого успіху, кар'єри, бізнесу, доступу до світових інформаційних ресурсів. Як показує практика, при всій важливості морально-етичних і гуманістичних цінностей, вибір робиться на користь більш потужнішої мови.

В силу особливостей української ситуації, коли українська мова – мова титульної нації не є повноприсутньою у суспільному житті, запровадження російської мови як другої державної неминує призведе до занепаду української мови, поступового витіснення її з усіх сфер публічного життя, остаточної втрати народом України відчуття спільності: державної, національної, культурної, тощо.

Питання про дві загальнодержавні мови не може стояти й з інших причин: 1) росіяни в жодному з регіонів України (окрім Автономної Республіки Крим) не становлять більшості населення; 2) крім росіян громадянами України є представники й інших етнічних груп зі своїми мовами, які, особливо в західних регіонах, становлять значний відсоток (угорці, румуни, білоруси, поляки, молдавани та ін.); їхні інтереси теж мають бути взяті до уваги; 3) «російськомовність» в Україні – не тотожна російській етнічній ідентичності, а є наслідком політики денаціоналізації та русифікації попередніх режимів.

Соціологічне дослідження «Вибір України», проведене фірмою «Ukrainian sociology service» спільно з Інститутом соціології НАН України в жовтні 2006 р., і дослідження мовних практик «Омнібус – 2007», проведене цим же Інститутом та службою «Соціс» у травні 2007 р. за авторизованою методикою (обидва під керівництвом М. Шульги та О. Вишняка), свідчать, що чинну нині модель правового регулювання мовних відносин в країні, за якою «українська мова – єдина державна, інші вільно використовуються», цілком схвалює більше половини громадян (53,6 %), загалом схвалює – 72,6 % і не схвалює зовсім – 20,4 %.

Статус української мови як державної повністю підтримує 94,5 % населення Західної України, 88,2 % – Центральної України і Північного Сходу, 63,6 % – Півдня і Південного Сходу та 40,2 % – громадян Донбасу і Криму. Визнання української мови як єдиної державної хоч і різною мірою, але спостерігається серед усіх етнічних спільнот України. Тільки в Криму, Донецькій і Луганській областях, де російська етнічна група або переважає, або становить значну частину населення, проти української мови як єдиної державної виступає дещо більше громадян (46,1 %), ніж підтримує такий варіант вирішення мовного питання (40,2 %). Ідею про надання російській мові статусу другої державної повністю підтримує 30,8% громадян України, повністю чи в основному – 48,7 %; проти цього виступає – 28,3 % громадян, повністю чи в основному – 40,0 %. За надання російській мові статусу другої державної висловлюється 10,3 % громадян Західної України, 52,4 % Центральної України, 30,2 % Північного Сходу. Протилежна ситуація на Півдні та Південному Сході, де цей варіант підтримує 65,2 % громадян, не підтримує – 25,2 %. У Донецькій області та Криму ці показники становлять 90,5 % та 4,6 %, відповідно [18, с. 144, 145, 146].

Отже, надання державного статусу російській мові неминуче розкололо б Україну на Захід, Центр та Північний Схід, з одного боку, та Південний Схід – з іншого. Крім цього це означало б обов'язкове вивчення і володіння державними службовцями російської мови навіть у Західній Україні, де цією мовою користується близько 2 % населення. «На тлі недавньої історії «радянзації» цієї частини України російськомовними «комісарами» й «енкаведистами» із початком Другої світової війни і по її завершенні, пише В. Хмелько, – нав'язування російської мови як другої державної більшістю жителів Західної України не може не сприйматися як насилля і як образа української державності» [19, с. 8].

Україна має цілеспрямовано й послідовно проводити в життя вже обрану нею мовну політику з її пріоритетним напрямком – виконанням 10-ї статті

Конституції. Адже нація тільки тоді може бути повністю функціональною, коли її базова функціональна сфера – мова – виконує усі належні їй функції. З часом гострота полеміки навколо статусу російської мови в Україні поступово зменшуватиметься. Головне, «не бити по нервах», не збільшувати рефлексивну силу опору «форсуванням того, що легко прийде само собою» [20, с. 178].

Список використаних джерел

1. Майборода О., Панчук М. Мовне та політико-ідеологічне протистояння в Україні: причини, чинники, прояви. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. 2010. Вип. 1. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.
2. Виступ Г. Удовенка на конгресі російських організацій у Києві. <http://www.rius.kiev.ua/kongres/dop-uc>.
3. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ : Світогляд, 2005. 315 с.
4. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Київ : Преса України, 1997. 80 с.
5. Офіційний вісник України. 2000. № 4. Ст. 125. С. 109–119.
6. Закон України «Про національні меншини в Україні». *Закони України*. Т. 3. Київ, 1996. С. 362–363.
7. Мовний склад населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language>.
8. Шульга О. Функціонування української і російської мов в Україні та її регіонах. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.
9. Чілачава Р., Пилипенко Т. Пріоритети та стратегія реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин. *Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві*. Київ.: Фонд «Європа ХХІ», 2002. 312 с.
10. Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин в Україні // http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=52713.
11. Крим вимагає скасувати наказ про навчання українською мовою. <http://www.osvita-ua.net/news/929/>
12. Солнцев В., Михальченко В. Языковые проблемы в Российской Федерации и мировой опыт решения языковых проблем. *Социолингвистические проблемы в разных регионах мира : материалы международной конференции*. Москва, 1996.
13. МИД России обеспокоен отключением российских каналов в Украине. УНИАН, 31 октября 2008 г.
14. Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. Київ : Генеза, 2004. 736 с.
15. Гуманитарный аспект украинско-российских отношений. *Національна безпека і оборона*. 2009. №4.
16. Вишняк О. Ставлення українських громадян до питання про статус мов у державі. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.
17. Хмелько В. Из-за чего политикам удается раскалывать Украину. *Зеркало недели*. 2006. № 24.
18. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.

Додаток 2

О. А. Бугера

СОЦІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИЗМИ: ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ
ТА ТЕОРЕТИЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Соціальна діалектологія як мовознавча наука має досить тривалу історію: виникнення соціальних діалектів, очевидно, сягає тих часів, коли починає відбуватися соціальна диференціація суспільства, яка згодом і спричиняє появу соціальних діалектів. На жаль, установити, коли вперше було використано той чи той різновид соціолектів, практично неможливо, адже думки, що стосуються відповідної проблеми, є досить суперечливими. Крім того, фіксація соціолектів у стародавніх текстах відбувалася з певним запізненням, оскільки наявні чіткі критерії і обов'язкові умови, які дозволяють письмово зареєструвати лексичну чи фразеологічну одиницю як соціальний діалектизм.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб простежити аспекти дослідження соціальних діалектизмів у зарубіжній і вітчизняній лінгвістиці, з'ясувати особливості їх виникнення, формування і розвитку.

Перші згадки щодо соціальних діалектів припадають на період з XII по XV ст. Зокрема у Франції був зафіксований термін «jargon», відомий з XII ст., який мав значення «незрозуміла мова; пташина мова» [12, с. 284]. За іншими джерелами, у Франції свідчення про соціальний діалект, а саме арго, датується приблизно початком XIII ст., з появою на півночі Франції феодальних міст з їх різноманітними ремеслами й різкими соціальними суперечностями.

Активний розвиток арго припадає на XIV–XV ст., час, коли відбувається Столітня війна, яка призвела до кризи на соціально-економічному ґрунті, розорення ремісників та селян і, як наслідок, утворення різноманітних угруповань злочинців та жебраків, у мові яких культивується арго.

Цілком справедливо першою писемною пам'яткою французького арго вважають словник грабіжницького жаргону М. Швоба «Le jargon des Coquillards en 1455», який дійшов до нас в актах судейського процесу банди кокіярів з XV ст. [2, с. 5]. Український дослідник французького арго А. Білас зазначає, що вперше слово арго з'являється у 1628 році XVII ст., у творі О. Шеро «Le Jargon de l'argot reforme»: «L'argot, une société» (арго – це товариство)» [3, с. 19]. Поглиблене вивчення арго започаткував Фр. Мішель, який заклав основи порівняльного вивчення соціальних діалектів. Серед вагомих французьких науковців к. XIX ст. це явище досліджували О. Вітю (1884) – арго XV ст.; Л. Шен (1888) – арго в баладах Ф. Війона; М. Швоб і Ж. Гійесс (1892) – механізм словотворення в арго.

Але найбільш значним явищем в аргології початку XX ст. стали фундаментальні праці Л. Сенеана, у яких автор глибоко й документально вивчив давнє арго та його розвиток у XIX ст., за що був названий батьком сучасних арго логічних досліджень своїм колегою французьким лінгвістом П. Гіро [2].

Російський дослідник Д. Лихачов до одних із перших свідчень арго на європейському просторі зараховує такі праці: Fr. Kluge. Rotwelsch. Strassburg,

1901 р. – у Німеччині, L. Sainean. L'argot ancien. Paris, 1907 р. – у Франції, G. Krapp і H. Bredley, стаття «Slang» т. «Encyclopaedia Britannica» – у Великій Британії [4, с. 95]. Зауважимо, що історія англійського сленгу сягає своїми коріннями часів життя та творчості У. Шекспіра, який неодноразово використовував у своїх творах подібні лексичні одиниці.

Знавець англійського сленгу М. Маковський зазначає, що, на жаль, ми не володіємо зафіксованими письмовими документами власне «сленгового» характеру раннього періоду розвитку мови, бо сленг на той час не був чітко диференційований від інших соціальних різновидів мови; у зв'язку з цим доводиться розглядати лише лексикографічні праці, датовані XV ст., присвячені так званому «зłodийському» («воровському») словнику [6, с. 37].

На думку М. Маковського, найбільш значною працею є словник Т. Хармена, письмовою передумовою якого був доробок Р. Копленда. Англійський сленг – це потужне явище, яке поступово завойовувало нові небосхили, адже стало підґрунтям для формування та розвитку сленгу в інших англословних країнах, зокрема в Америці. До того ж на сучасному етапі англійський та американський сленг здобув неабияку популярність і поширюється серед носіїв інших країн світу. Так, досить активно поповнюють свій лексичний запас американським та англійським сленгом ряд європейських країн: Німеччина, Франція, Україна.

Перші ґрунтовні відомості щодо офенської мови належать до словника П. Палласа («Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею Всевысочайшей особы»), де укладач словника помилково прийняв «умовні мови фені» за особливе «суздальське наріччя»; праця була видана в 1787 році за наказом Катерини II, яка змусила губернаторів висилати слова з підпорядкованих їм країв, завдяки чому і відбувалося поповнення словника [1]. Згодом у XIX–XX ст. виходить у світ потужний та відомий словник В. Даля («Толковый словарь живаго великорускаго языка»). Ураховуючи всю відвертість, безцеремонність так званої «живої» мови словника, праця викликала неоднозначну оцінку суспільства й видавництва, а тому зазнала деяких поправок.

Необхідність соціологічного підходу до мови була усвідомлена в науці давно, але аж до кінця XIX ст. соціальна характеристика мови відбувалася зазвичай у термінах філософії, психології та соціології, а чітке розрізнення соціального та структурного аспектів мови поправу належить Ф. де Сосюру і є досягненням науки XX ст. 20–30-ті рр. XX ст. характеризуються новою потужною хвилею зацікавлення та розробок у соціолінгвістичній думці російських та чеських науковців (Празький лінгвістичний гурток) [13].

Увагу зарубіжних мовознавців, які працюють у цей період, привертають такі питання соціолінгвістики, як соціальна зумовленість мови – Р. Шор, Є. Поливанов; лінгвістичне вивчення міста – Б. Ларін; специфічні закономірності розвитку мови, що стосуються різних суспільно-економічних формацій – А. Іванов, Л. Якубинський; класова диференціація мови – В. Жирмунський. Хоч здебільшого дослідження тогочасних науковців відзначаються розробками явища «зłodийського» та професійного жаргонів – Д. Лихачов, В. Тонков, усе ж таки не

залишається поза увагою і непоширена на той час проблема вивчення складного впливу жаргону і просторіччя на літературну мову, якою займалися В. Виноградов, А. Селищев, Б. Ларін та ін.

На окрему увагу заслуговують дослідження Празького лінгвістичного гуртка, що збагатив сучасну соціолінгвістику своїми досягненнями. Б. Гавранек одним з перших лінгвістів гуртка сформулював теорію літературної мови, де була зроблена спроба встановити різницю між нормами народної та літературної мови, згодом чеська теорія літературної мови знайшла своє продовження в роботах А. Едлічка, Й. Вахека та ін.

Соціологічна характеристика явищ мови, вивчення закономірностей функціонування мови, яка виникає під впливом суспільних умов, зв'язок історії мови з еволюцією суспільного процесу продовжують залишатися ключовими проблемами радянського мовознавства і в 50–60-ті роки, хоч дещо змінюється характер та напрямок досліджень [13, с. 21]. Вагомим внеском у розвиток проблем соціальної лінгвістики є дослідження, які стосуються історико-соціологічної характеристики діалекту у зв'язку з класовою і феодальною суспільно-економічною формацією, а також праці, у яких теоретично узагальнюється лінгвістичний досвід у сфері мовної будови.

Період 50–60-х років був плідним і для мовознавства США. Так, у 1952 році американський дослідник Х. Каррі вперше використав термін соціолінгвістика, цим терміном була визначена течія, яка фактично вже існувала в мовознавстві і передбачала вивчення мови як суспільного явища. М. Чемоданов зазначає, що соціолінгвістика США є досить неоднорідною у своїх теоретичних концепціях, але в ній однозначно й різко підкреслюється необхідність чітко розрізняти структурний і соціальний аспекти вивчення явищ мови [13, с. 28].

Здобутки американських науковців можна умовно розподілити на два основних напрямки (перший – лінгвістичний, а другий – етнографічний), які яскраво демонструють різні шляхи розвитку соціолінгвістичної думки США.

У. Лабов працює в лінгвістичному напрямку та вивчає структуру й розвиток мови в соціальному контексті мовного співтовариства, а саме розглядає напрям загальної лінгвістики, що передбачає питання фонології, морфології, синтаксису, семантики. Ще одним здобутком У. Лабова є його фундаментальна монографія про соціальну стратифікацію англійської мови у Нью-Йорку.

На вивчення соціально зумовленого розподілу варіативності мовних форм звертає увагу Дж. Гамперц, де вихідними теоретичними засадами постає теорія малих груп, теорія соціальної взаємодії й теорія ролей, яка була запропонована сучасною американською соціологією та соціальною психологією [13, с. 30]. Дж. Гамперц припускав, що кожна роль використовує як мовну діакритику певний код чи субкод, що і є нормою рольової поведінки. Науковець розрізняє дві форми мовної дистрибуції – діалектне (міжособистісне) варіювання, яке відбувається між групами, що мають відмінності в соціальному чи територіальному плані, і таке, де нашаровується внутрішньо-особистісне варіювання, яке визначається ситуацією спілкування і полягає в тому, що один зі співрозмовників залежно від ситуації

переходить від діалектних норм до норм побутово-розмовного мовлення чи навіть до норм літературної мови і, відповідно, є носієм різних соціальних та функціональних стилів усередині конкретної мовної групи [13, с. 31].

У лінгвістичному напрямку працював і Р. Макдевід, який досліджував діалектну та соціальну диференціацію в міському суспільстві. Розв'язуючи проблему виникнення соціальних діалектів, американець стверджував, що розбіжності в мовленні з'являються не через розумову чи моральну неповноцінність, а через відмінності в культурному досвіді [5, с. 381].

Другий – етнографічний напрям представлений перш за все працями Д. Хаймса, у яких автор обґрунтовує необхідність соціокультурного аспекту, що визначає типи та моделі застосування мови й характеризує з соціальної позиції його пізнавальне й емоційне значення, а тому поряд із граматиною, яка займається описом структури мови, необхідно створити етнографію мовлення – відсутню ланку між формально-граматичним підходом до мови та етнографічним описом культури мовця на цій мові людського колективу [13, с. 33].

Принагідно зазначимо: зафіксовані терміни (арго, жаргон, сленг, офені і т. ін.), які трапляються на початковому етапі виникнення соціолектів, навряд чи відповідають сучасному баченню й витлумаченню, до того ж кожна країна має свою власну історію формування будь-якого мовного явища, і соціальний діалект не є винятком, а тому можемо спостерігати розгалужену систему термінів, залежно від місця та часу функціонування того чи того різновиду соціолектів.

Першоджерела українських соціолектів сягають приблизно XVII–XVIII ст., ними є лексикографічні описи різних видів соціальних діалектів, які припадають на середину XIX ст. Такі праці друкуються переважно в часописах і мають на меті витлумачити окремо взяті соціально марковані лексичні одиниці, які на той час функціонували в мовах певних соціальних та професійних груп. Зокрема, І. Щур, подаючи хронологію появи досліджень, що фіксують соціолекти середини XIX ст., до одних із перших розвідок зараховує часопис «Северная пчела» (1854), де наводиться тлумачення слова «грицько», яке використовували у своєму мовленні чорноморські моряки, а також «Одесский вестник» (1866), де розкриваються значення жаргонізмів одеських комерсантів [14, с. 10].

Друга половина XIX – початок XX ст. характеризується поживленням інтересу до явища соціального діалекту, про що свідчать чисельні праці.

Період з 1920-х років і аж до 60-х рр. засвідчує певний застій та затишшя в українській соціальній діалектології. Згодом у 60–80-ті роки XX ст. з'являються роботи О. Горбача та Й. Дзендзелівського. Варто зазначити, що до збірника Й. Дзендзелівського входить 24 публікації періоду роботи від 1968 до 1993 року, але більшість із них (22 публікації) побачили світ за кордоном.

Вражаючим є те, що вітчизняні науковці досить тривалий час (аж до другої половини 1980-х рр.) не надавали належної уваги соціолінгвістичним процесам на теренах української мови, обмежуючись поодинокими теоретичними доробками та окремими оглядовими розділами в підручниках. Зокрема, у підручнику «Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія» за редакцією

І. Білодіда (1973 р.) у розділі «Соціальні діалектизми» знаходимо традиційну вітчизняну класифікацію соціальних діалектів (куди зараховують професіоналізми, жаргонізми, арготизми), проте автори вказують на широке вживання в зарубіжному мовознавстві терміна сленг [11].

Традиційних поглядів також дотримуються С. Бевзенко, І. Матвіяс, О. Пономарів. Частково торкається питання українських соціолектів (арго) російський мовознавець В. Бондалетов, який намагається простежити зв'язок російського арго з українським та білоруським. Автор переконаний, що вся сукупність східнослов'янських арго бере свій початок від спільного для них лексичного фонду, що існував, на його погляд, уже в XIV–XV ст.

Поступово, починаючи з 90-х рр. XX ст., українська соціолінгвістична думка набирає обертів, еволюціонує і збагачується ґрунтовними дослідженнями. Історичні події та умови, у яких перебувала на той час уже незалежна Україна, позитивно впливають на активний розвиток в усіх мовознавчих напрямках, зокрема і в українській соціальній лінгвістиці, яка істотно відставала, порівняно з досягненнями в цій царині, наприклад, росіян, поляків, чехів.

У цей час (1992 р.) з'являється стаття Ю. Сапліна «Соціолінгвістичні аспекти лексичної синонімії», де висвітлюється питання відношень між «діахронічними» синонімами молодіжного жаргону, а поява нових елементів у синонімічному ряду пов'язується зі складними соціопсихологічними процесами [8].

У 90-ті рр. XX та на початку XXI ст. поміж вітчизняних науковців та дослідників набуває популярності термін сленг. Серед науковців побутує думка, що сленгом користуються практично всі, незалежно від віку, освіти, посади, соціального стану. Сучасні умови сприяють швидкому поширенню й кількісному зростанню сленгових одиниць та їх варіантів, що є підґрунтям і передумовою для створення різноманітних словників нелітературної лексики.

На підтвердження цього факту в 1998 році вийшов друком «Перший словник українського молодіжного сленгу», що уклала С. Пиркало. У своїх роботах дослідниця активно популяризує термін сленг і говорить про «необхідність існування і соціальних жаргонів, і діалектів, просторіччя, лайки», адже «професійні жаргони існують і в академіків» [7, с. 26].

Однією з перших спроб ґрунтового аналізу сленгу є робота Т. Друма, де автор досить глибоко висвітлює способи творення сленгу. Підвищена зацікавленість феноменом сленгу та чисельні спроби поповнити термінологічний ряд традиційної класифікації західним терміном сленг змушували науковців розв'язувати складні й неоднозначні питання. Так, Л. Ставицька у статті «Про взаємодію жаргону і сленгу» (2000 р.) намагалася з'ясувати «шляхи засвоєння молодіжним сленгом нейтралізованого в розширеному вживанні кримінального арго» [10]. Пізніше, у 2005 році, виходить у світ монографія Л. Ставицької, де дослідниця не тільки подає детальну класифікацію соціальних діалектів, але й окреслює динаміку соціолектів української мови впродовж XIX – початку XXI ст.

З'являються праці, присвячені таким окремим шарам сленгової лексики, як молодіжний сленг, комп'ютерний, музичний, учнівський, мова картярів і шахістів,

брокерів, бухгалтерів, маклерів, науковий та спортивний жаргон та ін. Н. Шовгун у дисертації «Формування українського сленгу в мовленнєвій діяльності малих соціальних груп» окрему увагу приділяє мовленню філологів, менеджерів, а також мовленню «металістів» Києва та Львова.

На окрему увагу заслуговують дослідження, присвячені регіональним особливостям соціолектів. Т. Миколенко розглядає український міський сленг тернопільців, С. Мартос – молодіжний сленг у мовленнєвій структурі м. Херсона.

До проблеми перекладу соціолектів, а саме американського військового сленгу, звертається і В. Балабін. У монографії дослідник висвітлює проблему розмежування сленгу та інших типів не літературного мовлення, особливості перекладу американського військового сленгу на українську мову за допомогою українського військового сленгу. Це далеко неповний перелік усіх праць, де науковці окреслюють ті чи ті проблеми, пов'язані з соціалектами, і більш-менш успішно намагаються їх розв'язати.

Узагальнюючи зауважимо: історія виникнення, формування і розвитку соціальних діалектів у мовах світу є неоднаковою, як неоднаковими є й теоретичні засади їх дослідження у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві. Адже до сьогодні немає єдності думок у витлумаченні самого поняття «соціолект», різні лінгвістики пропонують різні підходи щодо диференціації відповідного явища. Крім того, триває дискусія стосовно термінологічної парадигми.

Література

1. Argo. http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/ARGO.html.
2. Береговская Э. М. Социальные диалекты и язык современной французской прозы : уч. пос. для слушателей спецкурса. Смоленск, 1975. 120 с.
3. Білас А. А. Відтворення арготизмів в українських перекладах французької художньої прози XIX – XX століть : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.16. Івано-Франківськ, 2006. 245 с.
4. Лихачев Д. С. Статьи ранних лет : сборник. Тверь : Тверское обл. отд-ние Рос. фонда культуры, 1993. 144 с.
5. Макдэвид Р. И. Диалектные и социальные различия в городском обществе. *Новое в лингвистике : Социолингвистика*. Москва, 1975. Вып. VII. С. 363–381.
6. Маковский М. М. Английские социальные диалекты (онтология, структура, этимология) : [уч. пособ.]. Москва : Высшая школа, 1982. 135 с.
7. Пиркало С. Сленг : ненормативно, але нормально. *Урок української*. 2000. № 4. С. 26–28.
8. Саплін Ю. Ю. Соціолінгвістичні аспекти лексичної синонімії. *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 40–44.
9. Семів А. Р. Структурні та семантико-стилістичні особливості лексики аргю у сучасній французькій мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.05. Київ, 2001. 19 с.
10. Ставицька Л. Аргю, жаргон, сленг : соц. диференціація української мови : [монографія]. Київ : Критика, 2005. 464 с.
11. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1973. 438 с.
12. Сучасний словник іншомовних слів : Близько 20000 слів і словосполучень / уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2006. 789 с.
13. Чемоданов Н. С. Проблемы социальной лингвистики в современном языкознании. *Новое в лингвистике : Социолингвистика*. Москва, 1975. Вып. VII. С. 5–40.
14. Щур І. Український комп'ютерний сленг : формування і функціонування : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2006. 245 с.

Додаток 3

ПИТАЛЬНИК ДЛЯ ЕКСПЕРТА ЩОДО МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ

(питальник розроблений фахівцями відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАН України на чолі з завідувачем відділу, доктором філологічних наук, провідним науковим співробітником С. О. Соколовою)

Просимо Вас відповісти на наші запитання, поставивши довільну позначку у вільному полі поряд з одним із запропонованих варіантів відповіді. У питаннях **13-16, 24-27 можна обрати 2 варіанти** відповіді. Якщо Ви заповнюєте питальник стосовно населеного пункту, де Ви зараз не живете (виїхали на навчання), вкажіть це, будь ласка, у відповіді на **питання № 3. Усі відповіді мають стосуватися того самого населеного пункту.**

1. Як, на Вашу думку, змінилася загальна ситуація щодо вживання української мови у Вашому населеному пункті за останні 10 років?

Відбулися значні зміни на краще	1.1	
Відбулися незначні зміни на краще	1.2	
Нічого не змінилося	1.3	
Відбулися незначні зміни на гірше	1.4	
Відбулися значні зміни на гірше	1.5	
Важко відповісти	1.6	

2. Чи відповідає сучасний стан вживання української мови в усіх сферах мовлення у Вашому населеному пункті її статусу державної мови?

Мова вживається в більшому обсязі, ніж цього вимагає статус	2.1	
Мова вживається в обсязі, що відповідає її статусу	2.2	
Мова вживається в меншому обсязі, ніж вимагає статус	2.3	
Важко відповісти	2.4	
Інше	2.5	

3. У населеному пункті, де Ви мешкаєте (працюєте, навчаєтеся, відвідуєте родичів – потрібне підкреслити), скільки **державних службовців**, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в державних установах?

Майже ніхто	3.1	
Значно менше половини	3.2	
Приблизно половина	3.3	
Значно більше половини	3.4	
Майже всі	3.5	
Важко відповісти	3.6	

4. У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки **працівників**, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в закладах **сфери послуг** (кафе, магазинах)?

Майже ніхто	4.1	
Значно менше половини	4.2	
Приблизно половина	4.3	

Значно більше половини	4.4	
Майже всі	4.5	
Важко відповісти	4.6	

5. У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки **вихователів**, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в дитячих дошкільних закладах?

Майже ніхто	5.1	
Значно менше половини	5.2	
Приблизно половина	5.3	
Значно більше половини	5.4	
Майже всі	5.5	
Важко відповісти	5.6	

6. У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки **вчителів**, на Вашу думку, поза уроками розмовляє українською мовою в середніх навчальних закладах?

Майже ніхто	6.1	
Значно менше половини	6.2	
Приблизно половина	6.3	
Значно більше половини	6.4	
Майже всі	6.5	
Важко відповісти	6.6	

7. У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки **викладачів**, на Вашу думку, розмовляє українською мовою у вищих навчальних закладах?

Майже ніхто	7.1	
Значно менше половини	7.2	
Приблизно половина	7.3	
Значно більше половини	7.4	
Майже всі	7.5	
Важко відповісти	7.6	

8. У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою у **громадському транспорті**?

Майже ніхто	8.1	
Значно менше половини	8.2	
Приблизно половина	8.3	
Значно більше половини	8.4	
Майже всі	8.5	
Важко відповісти	8.6	

9. У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою з **родиною, друзями**?

Майже ніхто	9.1	
Значно менше половини	9.2	
Приблизно половина	9.3	
Значно більше половини	9.4	
Майже всі	9.5	
Важко відповісти	9.6	

10. У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою з **незнайомими людьми на вулиці**?

Майже ніхто	10.1	
Значно менше половини	10.2	
Приблизно половина	10.3	
Значно більше половини	10.4	
Майже всі	10.5	
Важко відповісти	10.6	

11. У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою у сфері бізнесу?

Майже ніхто	11.1	
Значно менше половини	11.2	
Приблизно половина	11.3	
Значно більше половини	11.4	
Майже всі	11.5	
Важко відповісти	11.6	

12. На Вашу думку, у Вашому населеному пункті українська та російська мови:

Протистоять одна одній	12.1	
Частково конкурують	12.2	
Мирно співіснують	12.3	
Інше	12.4	
Важко відповісти	12.5	

13. На Вашу думку, мешканці Вашого міста мають змогу читати друковані ЗМІ (газети, журнали) (можна дати 2 варіанти відповіді)

Переважно українською мовою	13.1	
Однаково українською та російською мовами	13.2	
Переважно російською мовою	13.3	
Іншою мовою (якою саме)	13.4	
Важко відповісти	13.5	

14. На Вашу думку, мешканці Вашого міста читають друковані ЗМІ (газети, журнали) (можна дати 2 варіанти відповіді)

Переважно українською мовою	14.1	
Однаково українською та російською мовами	14.2	
Переважно російською мовою	14.3	
Іншою мовою (якою саме)	14.4	
Важко відповісти	14.5	

15. На Вашу думку, мешканці Вашого міста мають змогу слухати радіо, дивитися телебачення (можна дати 2 варіанти відповіді)

Переважно українською мовою	15.1	
Однаково українською та російською мовами	15.2	
Переважно російською мовою	15.3	
Іншою мовою (якою саме)	15.4	
Важко відповісти	15.5	

16. На Вашу думку, мешканці Вашого міста слухають радіо, дивляться телебачення (можна дати 2 варіанти відповіді)

Переважно українською мовою	16.1	
Однаково українською та російською мовами	16.2	
Переважно російською мовою	16.3	
Іншою мовою (якою саме)	16.4	
Важко відповісти	16.5	

17. Якою мірою мовна ситуація у Вашому населеному пункті забезпечує можливості українськомовного населення задовольняти свої культурно-інформаційні потреби?

Повністю забезпечує	17.1	
Загалом забезпечує	17.2	
Певною мірою забезпечує	17.3	
Переважно не забезпечує	17.4	
Зовсім не забезпечує	17.5	
Важко відповісти	17.6	

18. Якою мірою мовна ситуація у Вашому населеному пункті забезпечує можливості російськомовного населення задовольняти свої культурно-інформаційні потреби?

Повністю забезпечує	18.1	
Загалом забезпечує	18.2	
Певною мірою забезпечує	18.3	
Переважно не забезпечує	18.4	
Зовсім не забезпечує	18.5	
Важко відповісти	18.6	

19. Якою мірою мовна ситуація у Вашому населеному пункті забезпечує можливості мовної меншини (вказати, якої саме) _____ задовольняти свої культурно-інформаційні потреби?

Повністю забезпечує	19.1	
Загалом забезпечує	19.2	
Певною мірою забезпечує	19.3	
Переважно не забезпечує	19.4	
Зовсім не забезпечує	19.5	
Важко відповісти	19.6	

20. Чи мають можливість мешканці Вашого населеного пункту за власним бажанням обрати мову (українську, російську, іншу) для читання книжок

Відповідь	1. Українську		2. Російську		3. Іншу	
Мають вільно	20.1.1		20.2.1		20.3.1	
Загалом мають	20.1.2		20.2.2		20.3.2	
Певною мірою мають	20.1.3		20.2.3		20.3.3	
Переважно не мають	20.1.4		20.2.4		20.3.4	
Зовсім не мають	20.1.5		20.2.5		20.3.5	
Важко відповісти	20.1.6		20.2.6		20.3.6	

21. Чи мають можливість мешканці Вашого населеного пункту обрати мову (українську, російську, іншу) для читання газет

Відповідь	1. Українську		2. Російську		3. Іншу	
Мають вільно	21.1.1		21.2.1		21.3.1	

Загалом мають	21.1.2		21.2.2		21.3.2	
Певною мірою мають	21.1.3		21.2.3		21.3.3	
Переважно не мають	21.1.4		21.2.4		21.3.4	
Зовсім не мають	21.1.5		21.2.5		21.3.5	
Важко відповісти	21.1.6		21.2.6		21.3.6	

22. Чи мають можливість мешканці Вашого населеного пункту обрати мову (українську, російську, іншу) для прослуховування радіопередач

Відповідь	1. Українську		2. Російську		3. Іншу	
Мають вільно	22.1.1		22.2.1		22.3.1	
Загалом мають	22.1.2		22.2.2		22.3.2	
Певною мірою мають	22.1.3		22.2.3		22.3.3	
Переважно не мають	22.1.4		22.2.4		22.3.4	
Зовсім не мають	22.1.5		22.2.5		22.3.5	
Важко відповісти	22.1.6		22.2.6		22.3.6	

23. Чи мають можливість мешканці Вашого населеного пункту обрати мову (українську, російську, іншу) для перегляду телепрограм

Відповідь	1. Українську		2. Російську		3. Іншу	
Мають вільно	23.1.1		23.2.1		23.3.1	
Загалом мають	23.1.2		23.2.2		23.3.2	
Певною мірою мають	23.1.3		23.2.3		23.3.3	
Переважно не мають	23.1.4		23.2.4		23.3.4	
Зовсім не мають	23.1.5		23.2.5		23.3.5	
Важко відповісти	23.1.6		23.2.6		23.3.6	

24. Якою мовою виконано вивіски державних установ у Вашому населеному пункті (можна дати 2 варіанти відповіді)

Переважно українською мовою	24.1	
Однаково українською та російською мовами	24.2	
Переважно російською мовою	24.3	
Іншою мовою / мовами (якою / якими саме)	24.4	
Важко відповісти	24.5	

25. Якою мовою виконано дорожні вказівники у Вашому населеному пункті та на його околицях (можна дати 2 відповіді)

Переважно українською мовою	25.1	
Однаково українською та російською мовами	25.2	
Переважно російською мовою	25.3	
Іншою мовою / мовами (якою / якими саме)	25.4	
Важко відповісти	25.5	

26. Якою мовою виконано вивіски комерційних установ у Вашому населеному пункті (можна дати 2 варіанти відповіді)

Переважно українською мовою	26.1	
Однаково українською та російською мовами	26.2	
Переважно російською мовою	26.3	
Іншою мовою / мовами (якою / якими саме)	26.4	
Важко відповісти	26.5	

27. Якою мовою виконано назви державних навчальних закладів у Вашому населеному пункті (можна дати 2 варіанти відповіді)

Переважно українською мовою	27.1	
Однаково українською та російською мовами	27.2	
Переважно російською мовою	27.3	
Іншою мовою / мовами (якою / якими саме)	27.4	
Важко відповісти	27.5	

28. Чи мешкають у Вашому населеному пункті вимушені переселенці зі Східних областей України та Криму?

Так, їх дуже багато	28.1	
Так, але їх не дуже багато	28.2	
Так, але їх зовсім мало	28.3	
Ні, їх практично немає	28.4	
Мені про це невідомо	28.5	
Важко відповісти	28.6	

29. Переїзд до Вашого населеного пункту вимушених переселенців зі Східних областей України та Криму

Не вплинув на мовну ситуацію в населеному пункті	29.1	
Спричинив незначний зсув балансу на користь російської мови	29.2	
Спричинив значний зсув балансу на користь російської мови	29.3	
Змусив незначну частину переселенців пристосовуватися до українськомовного спілкування	29.4	
Змусив більшість переселенців пристосовуватися до українськомовного спілкування	29.5	
Важко відповісти	29.6	

30. Назва населеного пункту _____

31. Область _____ 32. Район _____

33. Дані про експерта:

Освіта _____ Спеціальність _____

Професія _____

Вік _____ (років) Мова повсякденного спілкування _____

Додаток 4**Олена Конопатенко****МОЛОДІЖНИЙ СЛЕНГ ЯК СПОСІБ ВІДОБРАЖЕННЯ
СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ**

(Східнослов'янська філологія: здобутки та перспективи : зб. матеріалів X Всеукраїнської студентської наук. інтернет-конференції. Кривий Ріг, 2019. Вип. 10. С. 90–94).

На сучасному етапі розвитку лінгвістики є багато способів збагачення лексичного складу мови. Є сфери, що найбільш активні в процесах збагачення: лексика соціальних груп, професійна лексика та діалекти. Соціальні групи населення не є гетерогенними за своїм складом, тож різноманітність лексики в розглядуваній сфері велика. Постійно з'являються нові професії, види діяльності, що потребують створення нових слів до нових предметів і явищ. Діалектна ж лексика розвивається разом із розвитком нації, а отже, також спричиняє появу нових лексичних одиниць.

У нашому дослідженні ми зупинилися на вивченні окремого виду соціолектів – молодіжного мовлення. Лексикон молоді не є стабільним та одноманітним, він постійно змінюється, піддаючись віянням моди, тому ця тема не втрачає своєї важливості і потребує нових досліджень.

Під «сленгом» В. Хомякова розуміє «особливий периферійний пласт нелітературної лексики і фразеології» [2, с. 21–22]. До цього визначення доречно також додати твердження Г. Судзиловського про те, що під терміном «сленг» зазвичай об'єднуються найрізноманітніші поняття. До числа найбільш значущих ознак сленгу вчений відносить: сленг – лексичне явище, до якого зарахована нелітературна лексика; сленг – лексика, характерна для усного мовлення, має емоційне забарвлення, характеризується певним фамільярним забарвленням; до сленгу зазвичай відносять різного роду жартівливі, іронічні і ін. вирази; для сленгу характерна обмежена визначеність [1, с. 46].

Є багато причин вживання сленгу молоддю. Це такі суб'єктивні мотиви, як бажання виділитись з-поміж інших вікових та соціальних груп; бажання змінити стиль спілкування та протестувати проти словесних штампів; потреба у самовираженні та самоствердженні. Така лексика має в собі відтінок відвертості й неформальності, виражає товариськість і легкість спілкування. Сленг молоді найбільш жваво реагує на події життя, підхоплює і відображає нові явища і змінюється у процесі їхніх перетворень, а також є одним із засобів відбиття свідомості особистості, її ідентифікації. Проте, на цьому етапі розвитку

лінгвістики, молодіжний сленг становить собою ще недостатньо вивчену проблему, що потребує подальшого дослідження. Тож ми хочемо окреслити лексико-семантичні особливості молодіжного сленгу як засобу відображення світогляду особистості в системі сучасної німецької мови.

О. Шапочкіна, беручи за критерій семантику сленгових слів, наводить такі приклади варіацій німецького молодіжного сленгу: персоніфікації (der Punker – панк, дивак з ірокезною зачіскою); так звані «модні прикметники» (famos, kolossal, allerliebste); кліше та сталі вирази (Kein Bock auf nix! – відсутність будь-якого бажання щось робити); експресиви (der Gehirnbonze – вчений) [3, с. 140–141].

Наявність у молодіжній мові метафор та метонімії пояснюється тяжінням до експресивності, до неповторності висловлювання та прагненням до більшої конкретності образів. Так, голова (der Kopf) у молодіжному сленгу замінюється предметами рослинного світу, які візуально нагадують форму голови (die Tomate, der Kürbis, die Melone, die Rübe, der Kohl) [4, с. 605]. Це є прикладом широкого використання молоддю функціональних метафор.

Зупинимося більш детально на окремих мотивах використання молоддю сленгу у своєму лексиконі. З метою самоствердження, бажаючи виглядати сучасними, молоді люди часто вживають слова і вирази підвищеної емоційності. Особливо часто молодь вживає вирази, які є за змістом синонімами слів «добре», «відмінно», «прекрасно», «чудово» – «super», «toll», «geil» (sehr gut), «megageil» (sehr sehr gut), «cool» (besonders gut), «fett» (sehr gut), «funky» (sehr gut), «krass» (sehr gut, wow), «tierisch», «teufisch», «höllisch» (sehr gut) та багато інших.

У контексті цього також варто зазначити, що часто слова та вирази мають яскраве зневажливе забарвлення (die Tussi, die Trulla, die Zicke – дурна дівчина; die Eule, der Besen, die Gans, die Schraube – некрасива дівчина)]. Щоб образити та принизити своїх ровесників та оточення, самоствердитись на їх фоні, молоді люди використовують такі сленгізми, що описують зовнішність людини (der Näbelküsser – людина низького зросту); риси характеру (der Warmduscher – чуйний чоловік); інтелектуальні здібності (der Denkwerg, der Diddl – дурень); поведінку та особисте життя (der Süffel – алкоголік); професії (der Bulle – поліціант; der Lappenwirt – банкір).

Необхідно також додати, що молодіжний сленг часто запозичує слова з солдатського, спортивного, комп'ютерного жаргону, окремих арготизмів. Наприклад, із жаргону військових – abziehen (jmdn. übers Ohr hauen, ausnehmen, betrügen), зі спортивного жаргону – Bock, bockstark (Lust, sexbegierige männliche Person), із жаргону робітників – anbaggern (ein Mädchen ansprechen), Muffe (Angst, Befürchtung), із жаргону наркоманів – drauf sein/haben (unter Drogeneinfluß stehen; gute/schlechte Stimmungslage, Laune), Hose (tote) (Langweile, «Es ist nichts los»), з

комп'ютерного жаргону – Schaltfehler (Programmabsturz, Systemabsturz), Speicher (leer, fertig, kaputt sein, Aufnahmevermögen, Kapazität) [5, с. 138].

Сленг накладається на матрицю національної мови, є її частиною, функціонує за її законами, тож не може бути незалежним від неї. Він утворився з несвідомою метою самоідентифікації й відокремлення себе від інших соціальних і вікових груп, для згуртування з собі подібними і маніфестації свого авторитету у групі.

Отже, до основних лексико-семантичних особливостей сленгу можна віднести його широке розповсюдження на всі сфери життя молоді; яскраву наочність номінації чи опису певного предмета чи події; жартівливо-іронічне перебільшення та ефект несподіваності висловлювання, а також широке використання стилістичного забарвлення. Важливо також наголосити, що найчисельнішим лексико-семантичним полем для використання сленгової лексики є поле на позначення людини (назви людини за професією, опис зовнішності, рис характеру, інтелектуальних здібностей, а також поведінки та особистого життя).

Література

1. Судзиловский Г. А. Сленг – что это такое? : Английская просторечная военная лексика. Англо-русский словарь военного сленга. Москва : Воениздат, 1973. 182 с.
2. Хомяков В. А. Три лекции о сленге. Москва : Изд-во Вологда, 1970. 65 с.
3. Шапочкіна О. Дефініційна характеристика молодіжного сленгу сучасної німецької мови. *Наук. записки національного ун-ту «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2013. Вип. 38. С. 140–141.
4. Kleine Enzyklopädie der deutschen Sprache / hrg. Von Fleischer W., Helbig G., Lercher G. Fr. am Main : Peter Lang, 2001. 845 s.
5. PONS Wörterbuch der Jugendsprache 2017: original und unzensiert, Angela De Riese, Pons GmbH, 2017. 144 s.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра української мови

АКАДЕМІЧНЕ ЕСЕ
з навчальної дисципліни «Соціолінгвістика»

(НАЗВА)

Студента / студентки 2 курсу групи ____
факультету географії, туризму та історії
спеціальності:
054 Соціологія,
додаткової спеціалізації:
соціологія масової комунікації,
журналістики і реклами
(П. І. Б.)

Кривий Ріг – _____